

1998/2

1.3

აქსეზი

საქართველოს
ზოგადი განათლების

•: ახალგაზრდა: ინტელექტუალთა:

სამეცნიერო-საზოგადოებრივი: კვლევები:

ახალქალაქი ჯავახეთისაჲ
Ахалкалаки Джавахетский

7

**კურთხეხილზე რეაქციასთან
საძიებო რეჟიმის - ინოვაციური
ყაყაჩაღობა**

გსურს გაიგო „ვინა ხარ“, უნდა შეიგნო „ვინ იყავ“;
ვინდა იქცე „რამედ“, უნდა შეიტყო „რა განვლე“;
„საითკენ?“ – მიზანშეწონილია მაშინ, თუ ესეც იცი:
„საიდან?“ ისტორია არის არა მარტო ხსოვა წარსულისა
– იგი თანვე ქმედითი მონაწილეა მომავლისა.

ბრიგოლ რობაქიძე

1998

თბილისი

დასაბამიდან   ყქღ
ქორონიკონი   ჯნშ
ქრისტეს შობიდან   ხყყი

რედაქტორ-გამომცემელი
ბუბა კუდავა

სარედაქციო ჯგუფი:
თორნიკე ასათიანი
შალვა გლოველი
მარეხ კავთიაშვილი
გიორგი კალანდია
ნინო მიწიშვილი
თეა ქართველიშვილი
თემო ჯოჯუა

პასუხისმგებელი მდივანი
ბონდო კუკატაძე

კორესპონდენტები:
ლევან თაქთაქიშვილი
მაია შაორვაძე

ჟურნალ „არტახუჯთან“ არსებული
სარეცენზიო საბჭო:

ტარიელ გვალია
თედო ღუნდუა
ვახტანგ ითონიშვილი
მერაბ კალანდიაძე
დავით ნინიძე (თავმჯდომარე)
გიორგი ოთხმეზური
დავით ხოშტარია

3

წინათქმა (რედაქციისაგან)

7

ბუკლეტის ტექსტი – „Ахалкалаки, Akhalkalaki“

7. 1998

სარკვევი

ქრონოლოგიური
ბიბლიოთეკა

დევნი ბერძენიშვილი

11

„ახალქალაქი ჯავახეთისაჲ“

35

ილუსტრაციები

დავი ბერძენიშვილი

51

„Ахалкалаки Джавахетский“

(თარგმანი ილაშა და ნინო მიწიშვილებისა)

75

რეზიუმე სომხურ ენაზე

(თარგმანი როლანდ ამირგულიანისა)

77

რეზიუმე ინგლისურ ენაზე

(თარგმანი ლალო ძირიანაშვილისა)

თქვენს წინაშეა ჟურნალ „არტანუჯის“ მორიგი, მე-7 ნომერი.

გარეკანზე გამოტანილი სიტყვები – „ახალქალაქი ჯავახეთისაჲ“ – უკვე ცხადყოფს, რომ ეს არ გახლავთ ჩვეული ნომერი. პირველად ჩვენს პრაქტიკაში მკითხველს ვთავაზობთ სპეციალურ გამოცემას.

აღნიშნულ სპეცნომერს ამგვარი ისტორია აქვს: დაახლოებით წელიწადნახევრის წინ შემთხვევით ხელში ჩაგვივარდა ერევანში 1992 წელს გამოცემული სამენოვანი (სომხური, რუსული, ინგლისური) ბუკლეტი, რომელიც ძირძველი ქართული ქალაქის – ახალქალაქის შესახებ მოგვითხრობს. საკმარისია ეს ბუკლეტი არც კი გადაფურცლო, არც კი ჩახედო მის მცირე ტექსტს, მხოლოდ გარეკანის პირველსა და ბოლო გვერდს გადაავლო თვალი, რომ ცხადი შეიქნას ამ თითქოსდა უწყინარი გამოცემის არსი და ის ცხოველი სულისკვეთება, რითაც მისი გამომცემლები არიან განმსჭვალულნი.

თაუფურცელი გვამცნობს, რომ ბუკლეტის გამომცემელია „სომხური არქიტექტურის შემსწავლელი ორგანიზაცია“ (ინგლისური აბრევიატურა – RAA). ბუკლეტი არის სერიის – „სომხური ისტორიული დასახლებანი“ მე-2 გამოცემა. აქვეა ბუკლეტის სათაური სომხურ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე (იხ. გვ. 7). გარეკანის ბოლო გვერდზე „დიდი სომხეთის“ რუკა და მოძაფარში გამოსაცემი ბუკლეტების ნუსხაა, რომელთა ნაწილი შესაძლოა უკვე გამოიცა 1992 წლის შემდეგ (იხ. გვ. 10). ნუსხაში ჩამოთვლილი პუნქტების შერჩევის პრინციპი ცხადყოფს, რომ „სომხური არქიტექტურის შემსწავლელ ორგანიზაციას“ გაცილებით შორსგამიზნული და მიზანმიმართული ზრახვები ამოძრავებს, ვიდრე უბრალოდ სომხური არქიტექტურის შესწავლა (ჩამოთვლილი პუნქტები საქართველოსა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე).

პასუხის დაწერა აღნიშნულ ბუკლეტზე ვთხოვეთ ბ-ნ დევი ბერძენიშვილს – ისტორიკოსს, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის სპეციალისტს, ადამიანს,

საგარეო ურთიერთობების
სამსახური
ბიბლიოთეკა

რომელმაც, ბუკლეტის ანონიმი ავტორისაგან განსხვავებით, კარგად იცის სამხრეთ საქართველოს, კერძოდ კი, ჯავახეთის ახალქალაქის ჭეშმარიტი ისტორია.

პასუხის თავდაპირველი ვარიანტი, ჩვენი გეგმით, „არტანუჯის“ ერთ-ერთ, სტანდარტულ ნომერში უნდა დაბეჭდილიყო. მაგრამ მას შემდეგ, რაც პასუხი თანდათან შეივსო და განიერცო, ნაშრომის რუსულად თარგმნისა და ილუსტრირების, კაჭიროებაც გაჩნდა. საბოლოოდ, მასალის მოცულობიდან გამომდინარე, გადაწყვიტეთ პასუხისათვის დაგვეთმო ერთი მთლიანი ნომერი, რომელშიც წარმოდგენილი იქნებოდა: ტექსტი და რამოდენიმე ილუსტრაცია ერევანში გამოცემული ბუკლეტისა, დევი ბერძენიშვილის პასუხი ქართულ და რუსულ ენებზე, ეკა ჯანდიერის შერჩეული ფოტოები, რეზიუმე სომხურ და ინგლისურ ენებზე.

შესაძლოა მკითხველმა იფიქროს, რომ ეს არაპროფესიული, ყოველგვარ სამეცნიერო ღირებულებას მოკლებული გამოცემა არ ღირდა პასუხად, საკმარისი იყო მხოლოდ საგაზეთო რეპლიკა, მით უმეტეს, რომ ბუკლეტი ნ წლის წინ არის გამოსული.

საქმე ისაა, რომ „არტანუჯის“ ეს ნომერი არ გახლავთ პასუხი მხოლოდ აღნიშნულ მცირე ბუკლეტზე. ეს არის ჩვენი დაგვიანებული, მაგრამ აუცილებელი რეაგირება უფრო დიდ პრობლემაზე – სომეხ მეცნიერთა ტრადიციულ (ხან აშკარა, ხან კი შეფარულ) ტენდენციაზე, რომლის საბოლოო მიზანი საქართველოს ისტორიული რეგიონების, ქართული ეკლესიებისა და მონასტრების, სოფლებისა და ქალაქების მისაკუთრება, ისტორიული პირების მითვისებაა.

აქვე ერთი საყურადღებო „დამთხვევა“: სწორედ ეს RAA („სომხური არქიტექტურის შემსწავლელი ორგანიზაცია“) გახლავთ გამომცემელი რუკისა – „სომხური ეკლესიები საქართველოში“ (1995 წ.), დღესაც რომ იყიდება თბილისის სომხურ ეკლესიაში (?!). თავისთავად, ამგვარ გამოცემაში თითქოს არაფერია ცუდი, მაგრამ რუკის ნახვისთანავე აღშფოთების, გაოცებისა და ირონიის გრძნობა ერთად გეუფლება, რადგან რუკაზე საქართველოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ რაიონების დასახლებულ პუნქტებთან მოსანიშნი ადგილიც კი არ არის დარჩენილი ქართული ეკლესიებისთვის.

ეს პრობლემა ახალი არ არის, ეს ტენდენცია ნ წლის წინ არ დაწყებულა, მაგრამ მისი საწინააღმდეგო ეფექტური პოლიტიკა დღემდე ვერ ჩამოყალიბდა. ქართველ მეცნიერთა დიდი ნაწილი თვლის, რომ ვინაიდან ასეთი ტენდენციური ლიტერატურა ძირითადად მდარე სამეცნიერო ღირებულებისაა, სომეხ კოლეგებთან პოლემიკაში ჩაბმა მოპაექრის დონეზე დაშვებას ნიშნავს და რაკი ვერც წერას აუკრძალავ ვინმეს, უმჯობესია კონტრარგუმენტად მრავალმნიშვნელოვანი დუმილი გვქონდეს.

„არტანუჯის“ რედაქციას ძირშივე მცდარად მიაჩნია ასეთი დამოკიდებულება. წაყრუების პოლიტიკის ნეგატიური შედეგები უკვე ზედაპირზე ძვეს. სომხური საისტორიო მეცნიერება საეჭვო ღირებულების ნაშრომებით უხვად ამარაგებს ერთის მხრივ, უცხოეთის სამეცნიერო წრეებს, ხოლო მეორეს მხრივ, საქართველოში მცხოვრებ სომხებს და ამ გზით მისთვის ხელსაყრელ აზრს ამკვიდრებს. ასე რომ, გარკვეულწილად სამართლიანი უნდა იყოს საზოგადოების მხრიდან გამოთქმული საყვედურები ქართველ ისტორიკოსთა დიდი ნაწილის მიმართ, რომლებსაც, შეიძლება ითქვას, არ სურთ გააცნობიერონ, რომ ხშირად სომეხ ისტორიკოსთა „არასერიოზული“ ნაშრომებით საკმაოდ სერიოზული პოლიტიკა ტარდება.

ობიექტურობისათვის აღვნიშნავთ, რომ ქართველ მეცნიერთა შორის არის კატეგორია, რომელიც აქტიურად უპირისპირდება სომეხ ისტორიკოსთა გამოხდომებს, მაგრამ საპასუხო ქმედებაში ისეთ მეცნიერულ სუბიექტურობას ავლენს, რომ თვისებრივად ემსგავსება მოპაექრე მხარეს. ცხადია, ჩვენთვის არც ასეთი დამოკიდებულებაა მისაღები.

. . .

ისტორიოგრაფიას ძირითადად ორი (ხშირად ერთმანეთისაგან ძნელად გასამიჯნი) დანიშნულება აქვს – წმინდა სამეცნიერო და საზოგადოებრივი. წარსულის ობიექტური შესწავლისა და კვლევის შედეგების სამეცნიერო ბრუნვაში შემოტანის პარალელურად

ალბათ არც ხსენებული საზოგადოებრივი დანიშნულება უნდა დაევიწყოთ, მით უმეტეს, რომ მას ასე აქტიურად და გამიზნულად იყენებენ ჩვენი სომეხი „კოლეგები“.

„არტანუჯის“ მე-7 ნომერიც სწორედ ამ ორი თვალსაზრისით არის საყურადღებო. ცხადია, პირველ ყოვლისა, წარმოდგენილ გამოცემას აკისრია საზოგადოებრივი ფუნქცია – საქართველოს ეროვნულ-პოლიტიკური პოზიციების დაცვა სომეხ „ისტორიკოსთაგან“ (თუმცა, ამ დანიშნულების აღსრულებისას პარადოქსულ და ერთგვარად, „წამებებიან“ მდგომარეობაში აღმოჩნდით. დასამტკიცებელი გაგვიხდა, რომ საქართველოს მიწა-წყალი კუთხე – ჯავახეთი და მისი მთავარი ქალაქი – ახალქალაქი ქართული მიწა-წყალია). გარდა ამისა, დევი ბერძენიშვილის ნაშრომს წმინდა სამეცნიერო დატვირთვაც აქვს. ქართულ და რუსულენოვან მკითხველს მშვენიერი საშუალება ეძლევა თვალი გაადევნოს ახალქალაქის ჭეშმარიტ ისტორიას უძველესი დროიდან უკანასკნელ პერიოდამდე.

შურნალ „არტანუჯის“ რედაქცია

მარტი, 1998 წ. თბილისი.

Перед читателем очередной, 7-ой номер журнала "Артануджи".

Вынесенные на заглавный лист слова – "Ахалкалаки Джавахетский" – уже свидетельствуют о том, что это не обычный рядовой номер журнала – впервые в нашей практике предлагается специальный выпуск.

История его такова: примерно полтора года тому назад в нашем распоряжении случайно оказался изданный в 1992 году в Ереване трехязычный – армяно-русско-английский – буклет, повествующий об исконно грузинском городе Ахалкалаки. Достаточно лишь бегло взглянуть на заглавный лист и последнюю страницу, как сразу прояснится сущность этого, на первый взгляд безобидного, издания и острая целенаправленная заинтересованность, владеющая его издателями.

На заглавном листе указано, что издание буклета осуществлено "Организацией по изучению армянской архитектуры" (английская аббревиатура – RAA) и он является 2-ым изданием серии – "Армянские исторические поселения". Название приводится на армянском, русском и английском языках (см. стр. 7). На последней странице обложки приведены карта "Великой Армении" и перечень намеченных к изданию в будущем буклетов, часть которых возможно уже и издана после 1992 года (стр. 10). Из принципа, согласно которому подобраны поименованные в перечне пункты, явствует, что "Организация по изучению армянской архитектуры" руководствуется более целенаправленными и далско идущими намерениями, чем просто изучение армянской архитектуры (перечисленные пункты расположены на территории только Грузии и Азербайджана).

Высказаться относительно буклета мы попросили г-на Дэви Бердзенишвили – историка, специалиста исторической географии Грузии, человека, в отличии от анонимного автора буклета, хорошо знающего истинную историю Южной Грузии и, в частности, – Ахалкалаки Джавахетского.

Первоначальный вариант его отклика предполагалось опубликовать в одном из очередных, стандартных номеров "Артануджи". Однако, по мере того, как потребовалось более широкое привлечение ответного материала, возникло естественное желание снабдить его необходимыми иллюстрациями и предоставить читателю русский перевод. Объем окончательно сформировавшегося материала продиктовал необходимость посвятить вопросу отдельный номер, в котором представлены: текст и несколько иллюстраций изданного в Ереване буклета, статья Дэви Бердзенишвили на грузинском и русском языках, предоставленный Экой Джандиери фотоматериал, резюме на армянском и английском языках.

Читатель может допустить, что не стоило обращать серьезное внимание на подобное непрофессиональное, лишенное какой-либо научной ценности издание и можно было ограничиться лишь репликой, тем более, что буклет издали 6 лет тому назад.

Дело в том, что настоящий номер "Артануджи" не следует рассматривать как отклик лишь на упомянутый малый буклет. Это – наша запоздалая, но все же своевременная реакция на более значительную проблему – на ставшую уже традиционной, иногда явную, а иногда и завуалированную тенденцию армянских ученых, конечная цель которой состоит в присвоении церквей и монастырей, городов и деревень, исторических регионов, а также исторических личностей Грузии.

В этой связи знаменательно и такое "совпадение": именно эта РАА ("Организация по изучению армянской архитектуры") издала карту – "Армянские церкви в Грузии" (1995 г.), и поныне продаваемую в армянской церкви Тбилиси (?!). Само по себе в издании подобной карты как будто не кроется ничего предосудительного, но достаточно взглянуть на нее, как охватывает единое чувство удивления и возмущения – возле населенных пунктов Восточной и Южной Грузии не оставлены места для нанесения даже опознавательных знаков грузинских церквей!

Проблема не нова, и тенденция эта зародилась не 6 лет тому назад, однако эффективная политика против нее до сих пор не сформировалась. Большая часть грузинских ученых считает, что такая тенденциозная литература характеризуется, в основном, низкопробным научным достоинством и втянуть по этому поводу в полемику армянских коллег значит опуститься до уровня их авторов, а, с другой стороны, – раз нельзя и запретить писать подобное, то лучше в качестве контраргумента ограничиться многозначительным молчанием.

Редакция "Артануджи" такую позицию считает в корне неправильной. Негативные последствия политики замалчивания налицо. Армянская историческая наука обильно снабжает трудами сомнительной ценности как зарубежные научные круги, так и проживающих в Грузии армян, укореняя, тем самым, благоприятные для себя мнения. Таким образом, в определенной степени вполне справедливы нарекания, высказываемые общественностью в адрес большей части грузинских историков, не желающей признавать, что "несерьезными" трудами армянских историков часто проводится весьма серьезная политика.

Ради объективности следует отметить, что ряд грузинских ученых активно противостоит выпадкам армянских историков, но проявляет при этом научную субъективность, качественно уподобляясь, тем самым, оппонентам. Ясно, что для нас и такой подход неприемлем.

• • •

У историографии два, подчас с трудом разграничиваемых, назначения – чисто научное и общественное. Параллельно с вовлечением в научный оборот результатов исследования и объективного изучения прошлого, не следует, очевидно, забывать и ее общественное назначение, тем более, что это столь активно и целенаправленно осуществляется нашими армянскими "коллегами".

Считаем, что 7-ой номер нашего журнала заслуживает внимания с обеих точек зрения. Естественно, ему в первую очередь поручена общественная функция – защита национально-политических позиций Грузии от поползновений армянских "историков" (хотя следует признать, что при этом мы оказались в парадоксальном и в некотором роде "проигрышном" положении – ведь пришлось доказывать, что исконно грузинский край – Джавахети и ее главный город – Ахалкалаки являются в самом деле грузинскими). Кроме того, статья Дэви Бердзенишвили имеет и чисто научную нагрузку – грузинскому и русскоязычному читателю предоставляется прекрасная возможность проследить истинную историю Ахалкалаки с древних времен до наших дней.

RAA

ՀԱՅԿՈՎԵԼ ԵՐՏՅՐԱՇՆՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE
ОРГАНИЗАЦИЯ ПО ИЗУЧЕНИЮ АРМЯНСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ

ՀԱՅԿՈՎԵԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿՈՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
АРМЯНСКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ
THE ARMENIAN HISTORICAL SETTLEMENTS

2

ԱԽԱԼԿԱԼԱԿԻ
АХАЛКАЛАКИ
AKHALKALAKI

АРМЯНСКИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ

АХАЛКАЛАКИ

Ахалкалак – главное поселение Джавахского гавара Гугарка. Упоминается, как город, ещё в средневековье. Является райцентром нынешнего одноименного района. Раскинут на длинном мысообразном плоскогорье между реками Парвана и Карасун ахпюр (сорок родников), на высоте 1690 м. над уровнем моря.

Хотя временем основания Ахалкалака считается начало 11-го века (в 1008-12 г.г. построены башни и ворота, а в 1044-47 г.г. – ограда города), однако ряд памятников, сохранившихся в черте старого города, в частности, характерные для 9-10 в.в. хачкары, доказывают обстоятельства существования армянского поселения на месте Ахалкалака ещё до 11-го века.

Историк Вартан в своей книге упоминает: "Новый город, который по грузински звучит Ахалкалак". Матеос Ураеци свидетельствует, что в 1065 г. возглавляемые Абасланом турки-селджуки завладели городом: "...в ожесточенных боях осадил город Ахал, который и взял штурмом. Он бесжалостно предал мечу весь город – мужчин, женщин, всех священников, монахов и князей. Облил кровью весь город. Угнал в плен в Персию бесчисленное количество юношей и девушек, ограбил несметные сокровища золота, серебра, драгоценных камней и жемчуга".

В 1484 г. монгольский шах Ягуб Ахалкалак подверг новым разрушениям, а большинство населения угнал в плен.

С 1637 г. Ахалкалак со своим гаваром попал под турецкое иго.

В начале 19-го века русские, после нескольких неудачных попыток, в 1828 г. наконец завоевали Ахалкалак. Опустошенный в результате русско-турецкой войны город оживился только с 1831 года, когда по соседству со старым городищем обосновались каринские армяне и по регулярному плану основали новый город. Первым делом новопоселенных армян стало строительство армянской церкви и школы. Это осуществилось довольно скудными средствами. В 1830-х годах построилась церковь св. Хач, а в 1836 г. открылось св. Месропское мужское приходское училище.

Уже в 1854 г. житель Ахалкалака полонник Карапет Ягубянц на месте разрушенной церкви начинает, и в 1856 г. завершает строительство новой церкви на собственные средства. В стенах этой, довольно просторной церкви (24,7 x 16,0 м) заделано множество цельных и обломанных старинных хачкаров. Один из них датирован 1289 годом.

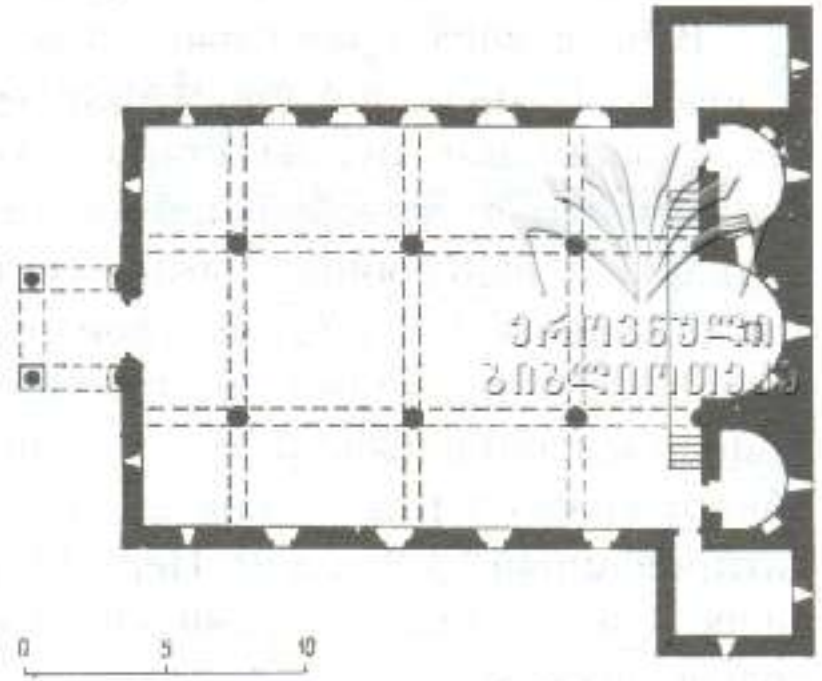
В 1870 г. в городе открылось св. Сандухтское женское приходское училище. Библиотека при нем основана в 1880 г. В этом же году многочисленными посадками основан общественный парк города.

Армянское население всегда превалировало в Ахалкалаке. Некоторые сведения относительно количества и национального состава его населения следующие:

	<u>1851 г.</u>	<u>1886 г.</u>	<u>1916 г.</u>	<u>1979 г.</u>
Армяне	2599	4083	6151	10278
Др. нац.	76	220	904	2946
Итого	2675	4303	7055	13224

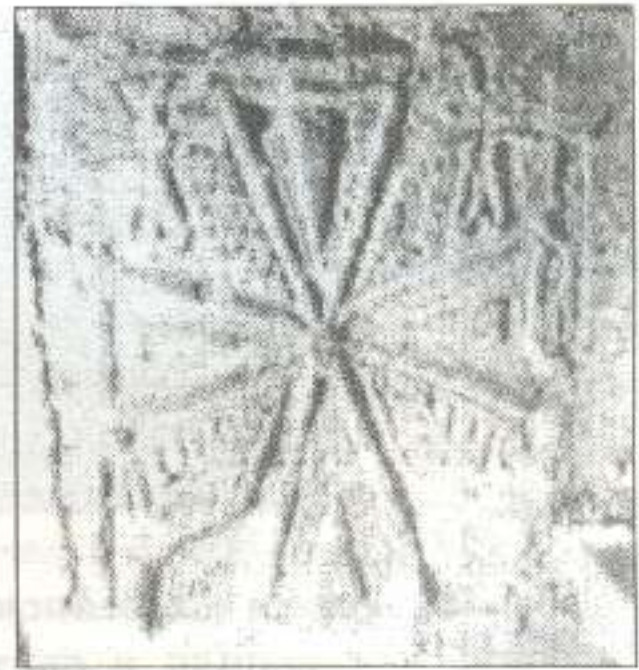
Колокольня церкви св. Хач.

План церкви св. Хач.

Хачкар 13-14 в. в., найденный в городище Ахалкалак в 1988 г.

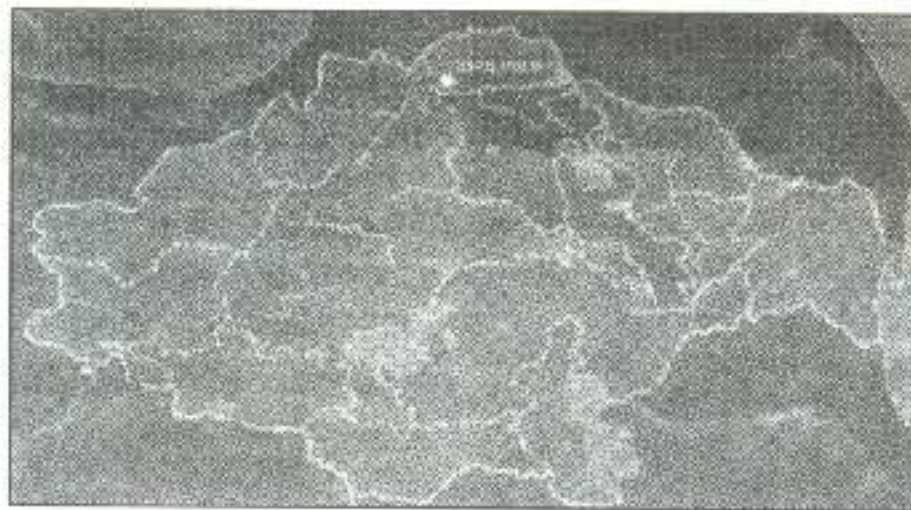
Хачкар 9-10 в. в., вставленный внутри церкви св. Хач.

Хачкар 16-17 в. в.

В настоящее время население Ахалкалака составляет более 15 000 человек. В ряду историко-архитектурных памятников города особое место занимают руины старого города. На этом месте сохранились фундаменты крестообразной церкви (9-11 в.в.), 3-4 кладбища, где есть хачкары и надгробные камни (в том числе и с надписями). Устояла также турецкая мечеть, построенная в 18 в., в стены которой заложены украшенные крестами чистотесанные облицовочные камни, некогда принадлежащие ныне разрушенной церкви. В 1988 г. на месте городища обнаружены очередной красиво изваянный хачкар и надгробный камень, датированный 1301 годом. Первый из них в настоящее время установлено дворе (sic! – ред.) церкви св. Хач, а второй находится в историко-краеведческом музее.

Недалеко от города и церковь Чкнавора (отшельника), построенная в 12-13 в.в. Это известное место помонничества не только для ахалкалакцев.

Из серии "Армянские исторические поселения"
вышли в свет следующие буклеты:

1. Геташен
2. Ахалкалак

Скоро будут опубликованы

Гюлистан	Шамшулда	Маджадиа
Бананц	Вархуна	Олаверд
Азат-Камо	Самгрет	Город Ахалцихе
Мартунашен	Большой и Малый Дурнук	Суфлис
Вери шен	Аракова	Цугрут
Восканапат	Баралет	Цхатпила
Чардахлу	Гандза	Большой и Малый Памач
Хачакап (Кушчи)	Карзах	Цинубан
Город Гандзак	Картикам	Город Шаки
Парисос	Хулалис	Ниж
Большой и Малый Карамурат	Мурчакет	Джалет
Гарнакер	Аластан	Ванк
Бердадзор	Сатха	Галака
Дагет-Хачен	Чамдура	Гирк
		Сагиан

«ახალქალაქი ჯავახეთისად»

ლევან ბარკენიშვილი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საისტორიო გეოგრაფიის განყოფილების მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი

„... სომხების მწიგნობარნი მაინც თავისას იძახიან და ბინას იკეთებენ იქ, საცა არა ჰქონიათ... სწადიანთ ქვეყანა დააჯერონ, ვითომც ისტორიული უფლება მიუძღვით ამ ადგილებში ბინის დადებისა.“

ილია ჭავჭავაძე, „ქათა ღალადი“

1992 წელს სერიით „სომხური ისტორიული დასახლებანი“ ერევანში გამოიცა ბუკლეტი „ახალქალაქი“, რომელიც გამოუქვეყნებია სომხური არქიტექტურის შემსწავლელ ორგანიზაციას სომხურ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე.¹ იგი შეიცავს მცირე ტექსტს (დაახლოებით 2 გვერდს), 12 ფოტოსურათს, ეკლესიის გეგმის ერთ ნახაზს, პატარა რუკას და უახლოეს ხანებში გამოსაცემ ამგვარსავე ბუკლეტების სიას, სადაც ჩამოთვლილია დასახლებული პუნქტების სახელები.

ტექსტში, რომლის ავტორი ჩვენთვის უცნობია, განსაზღვრულია ჯავახეთის ახალქალაქის მდებარეობა; ნათქვამია, რომ სომხური მოსახლეობა იქ IX-X საუკუნეებიდანაა; მოტანილია XI და XIII საუკუნეების ორი სომეხი ისტორიკოსის ცნობა ახალქალაქის შესახებ; ნახსენებია ერთი ფაქტი მისი აოხრებისა XV საუკუნეში და ახალქალაქის დაპყრობა ოსმალთა მიერ; ტექსტის შემდგომი ნაწილი ეძღვნება რუსეთის მიერ ახალქალაქის შემოერთებას და იქ სომხების გადმოსახლებას ოსმალეთიდან XIX საუკუნეში (აქ სისრულითაა აღწერილი სომხების მიერ ახალი ქალაქის გაშენებისა თუ მოწყობის ამბები); ბოლოს კი აღნიშნულია, რომ ძველი ნაქალაქარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი საფლავის ქვა 1301 წლისა, ახალ ეკლესიაში ჩაშენებული ხაჩქარი 1289 წლისა და ქალაქის მახლობლად მდებარე ეკლესია XII-XIII საუკუნეებისა მოწმობენ სომხური დასახლების არსებობას აღნიშნულ საუკუნეებში.

რუკაზე სქემატურად აღბეჭდილია „დიდი სომხეთი“, ე. ი. ტიგრან II-ის მიერ ქ. წ. 95-56 წლებში შექმნილი სახელმწიფო, რომლის დაახლოებით 1/10 ნაწილი უჭირავს დღევანდელ სომხეთს, რუკაზე აღნიშნულს უფრო მუქად.

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ „დიდმა სომხეთმა“ არსებობა შეწყვიტა ქ. შ. 387 წელს, როდესაც ის ერთმანეთში გაიყვეს ბიზანტიამ და ირანმა, მაშინ ამ რუკის მოტანას მხოლოდ ერთი გამართლება შეიძლება ჰქონდეს: სომხურ ისტორიულ დასახლებათა ძიება კასპიისა და შავი ზღვის სამხრეთს შორის გადაჭიმულ მთელს ტერიტორიაზე (თურქეთი, ირანი, ერაყი, სირია, საქართველო, აზერბაიჯანი, საკუთრივ სომხეთი...).

¹ Ախալքալաք, Ахалкалаки, Akhalkalaki. Երևան 1992 Erevan.

მაგრამ არა, გამოსაცემი ბუკლეტების სიაზე დაკვირვებით აღმოჩნდება, რომ ასეთი დასახლებები მხოლოდ საქართველოსა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე აინტერესებთ: 45 პუნქტიდან ქვემო ქართლის 10, ჯავახეთის 13, სამცხის 7 სოფელი, დაბა თუ ქალაქი სომხური ისტორიული დასახლება ყოფილა. დანარჩენი პუნქტები დღეს აზერბაიჯანის ტერიტორიაზეა.

ბუკლეტის ავტორის მიხედვით, „ახალქალაქი მთავარდასახლებულა გუგარქის გავარ (პროვინცია – დ. ბ.) ჯავახეთში.“ ასე იწყება ტექსტი. არაფერია თქმული, რომ ჯავახეთი საქართველოს მხარეა, რომ გუგარქიც სტრაბონის ცნობით ძველი იბერიის შემადგენელი ნაწილი იყო, დროებით დაპყრობილი სომხების მიერ ქ. V. II საუკუნეში.

გუგარქი (ბერძნ. გოგარენე) სხვადასხვა ეპოქაში ცვალებადი ცნებაა, ამიტომ ზემო ჯავახეთი, გვიან წარმოშობილი ახალქალაქით, ყოველთვის მის შემადგენლობაში არ იგულისხმება. თუ ძველი სომხური გეოგრაფია გუგარქის შემადგენლობაში მთელ ჯავახეთს თვლის, მოვსეს ხორენაცი კი ჯავახეთის მხოლოდ ნახევარს, უფრო ადრინდელი წყაროების მიხედვით გუგარქი ქვემო ქართლშია.

ლეონტი მროველი, რომელიც აღწერს ქართლის ისტორიას I საუკუნეში, მოგვითხრობს, რომ „სომხეთის მეფე იარვანდი ემძლავრა ფარსმან არმაზელსა და მოულო საზღვარი ქართლისა ქალაქი წუნდა და არტანი მტკურამდე და ვერ იძებნეს მეფეთა ქართლისათა საზღვარი და მოკუდეს მწუხარებასა შინა დიდსა ფარსმან და კაოს.“² სომეხ-ქართველთა ეს ბრძოლა გაგრძელებულა შემდგომ ხანებშიც. ქართველებს „ქუეყანასა ჯავახეთისასა“ დაუმარცხებიათ სომხები, მათი უფლისწული კი ტყვედ ჩაუგდიათ. მხოლოდ ამის შემდეგ დაზავებულან მებრძოლი მხარეები: „სომეხთა უკმოსცეს საზღვარი ქართლისა, ქალაქი წუნდა და ციხე დემოთისა, ჯავახეთი და არტანი.“³

ძველი ჯავახეთის ქართლთან უახლოეს კავშირზე მეტყველებს თუნდაც II საუკუნის იბერიის პიტიახშების საკუთარი სახელი ჯავახ (ზევახ), არმაზის წარწერებში სამჯერ რომ არის დადასტურებული (შდრ.: კახა – კახეთი).

გუგარქი კი ქ. V. II საუკუნის შემდგომ ხუთჯერ გადავიდა ხელიდან ხელში, ვიდრე IV საუკუნის II ნახევრიდან საბოლოოდ არ შეუერთდა ქართლს. სომხურივე წყაროები მოწმობენ, რომ გუგარქის მკვიდრი მოსახლეობა ქართული იყო.⁴ ამიტომ 331 წელს ჯავახეთს მოსული წმ. ნინო, ცხადია, ქართულ გარემოში მოხვდა, რომელიც მკვიდროდ იყო დაკავშირებული მცხეთასთან.

ბუკლეტის ტექსტის მიხედვით, ახალქალაქი ორი მდინარის შესაყარშია, რომელთაგან ერთია „ფარვანა“ (ე. ი. თავფარავნისწყალი), მეორე კი – „ქარასუნ ალბიურ“ (ე. ი. ორმოცი წყარო). ასეთი სახელწოდება არ არსებობს. ესაა თარგმანი თურქული ყირხ-ბულახისა, რომელიც რუსულ ხუთვერსიან რუკაზეა აღნიშნული. უფრო ადრე მას დლივისწყალი, ხოლო ძველ ქართველ ისტორიკოსებთან ახალქალაქისწყალი ეწოდებოდა. მდინარის გვიანი, თურქული სახელწოდების სომხურად გადმოკეთებით ტექსტის ავტორი ცდილობს როგორმე დაამკვიდროს ჰიდრონიმის სომხური ფორმა.

² ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. წგ.: ქართლის ცხოვრება. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1955. გვ. 44.

³ ლეონტი მროველი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა... გვ. 49-50.

⁴ დევი ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. ნაკვ. I. თბ. 1979. გვ. 21-23; Мухелишвили Д. Л. Из исторической географии Восточной Грузии. Тб. 1982. стр. 6-15.

ავტორის აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ ახალქალაქი XI საუკუნეში დაარსებულად ითვლება, ძველი ქალაქის ფარგლებში შემორჩენილი ძეგლები, კერძოდ, IX-X საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი ხაჩქარები (ინგლისურ ტექსტში – IX-XI სს.), ამტკიცებენ სომხური დასახლების აქ არსებობას ჯერ კიდევ XI საუკუნემდე. ამის საბუთად დაბეჭდილია ერთი ხაჩქარის ფოტო, ჩაშენებული წმ. ჯვრის (св. Хач) XIX საუკუნის ეკლესიაში.

ავტორს ხელს არ აძლევს და ამიტომ არც ამბობს, რომ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილია ენეოლითური და ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი.⁵ ამ დროს კი სომხები კავკასიაში არც იყვნენ. იგი დუმილით გვერდს უვლის აგრეთვე ქ. წ. VIII საუკუნის ურარტულ წყაროებში მოხსენიებულ „ზაბახა“-ს, ანუ ჯავახეთს, რომელიც მძიმე ბრძოლებს აწარმოებს ურარტელებთან.⁶ მაშინ კი გუგარქის ხსენებაც არ იყო.

ქართული წყაროების მიხედვით, წუნდის საერისთავოში გაერთიანებული ჯავახეთი უძველესი დროიდანვე ქართლის მეფეს ემორჩილებოდა. პირველი ქართული ეკლესიები იქ IV-VI საუკუნეებში აშენდა, ხოლო ვახტანგ გორგასალმა ჯავახეთში საეპისკოპოსო კათედრა დააარსა. არაბული და სომხური წყაროები (ბალაზორი, იოანე მამიკონიანი) ჯავახეთს ქართლის იმ მხარეთა შორის ასახელებენ, რომლებიც VII საუკუნეში დაიპყრეს არაბებმა.⁷

ეს ფაქტები ავტორის ყურადღების ღირსი ვერ გამხდარა და აი, წმ. ჯვრის ეკლესიაში ჩაშენებულმა IX-X საუკუნეების ხაჩქარმა „დაამტკიცა“ სომხური დასახლების იქ არსებობა, მიუხედავად ძილებული აზრისა, რომ ქალაქი XI საუკუნეში დაარსდა. ასეთ საბუთს რას დააკლებს ის ფაქტი, რომ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გათხრილი და შესწავლილია ძველი ქართული ეკლესიის ნაშთი, IX-X საუკუნეებისა, ქ. წ. „თავისუფალი ჯვრის“ ტიპის ცენტრალურგუმბათოვანი ნაგებობა, მის ნანგრევებში ნაპოვნი ქვაჯვართა ბაზისები და კარნიზები კი V-VII და VIII-IX საუკუნეებს განეკუთვნება. ივარაუდება, რომ ისინი IX-X საუკუნეების ეკლესიის მშენებლობაში იქ არსებული უფრო ძველი სამლოცველოდან მოხედნენ. ამავე ხანისაა ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გამოვლენილი მცირე სიმაგრეც.⁸

ხაჩქარზე უფრო ადრეული და მნიშვნელოვანი ძეგლებით დასტურდება, რომ ნაქალაქებამდე ახალქალაქის კონცხზე მოზრდილი სამოსახლო ყოფილა. თანდათან ეს პუნქტი ისე გაიზარდა და დაწინაურდა, რომ XI საუკუნისათვის იგი ჯავახეთის ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი გახდა. „მატიანე ქართლისა“ გვამცნობს, რომ 1057 წელს „ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი, სულა კალმახელი და ყოველნი მესხნი გამოექცეს ლიპარიტს, და შეიპყრეს დღივს ლიპარიტ და ძე მისი ივანე... და მსწრაფლ გაგზავნა სულა მეფისა წინაშე სულთა ზედა მკმობელნი. ხოლო გუარანდუხტ და გიორგი, ძე ბაგრატიისი, დგეს ღრტილას, და რა ცნეს შეპყრობა ლიპარიტისი, შეიყვანეს ახალქალაქს და

⁵ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский (историко-археологическое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тб. 1983. стр. 13.

⁶ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М. 1960. стр. 212.

⁷ დევი ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი. თბ. 1985. გვ. 75-80, 118-120; დავით მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. II. თბ. 1980. გვ. 30-31.

⁸ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 14-15.

მუნ მოილოდინეს ბაგრატ... მოვიდა მეფესა წინაშე სულა ჯავახეთს, და მოჰკუარნა ლიპარიტ და ივანე პერობილნი და მოაკსენა...“⁹ აქედან ვიტყობთ, რომ ღრტილადან ახალქალაქში – ჯავახეთის ცენტრში გადმოსვლით საბჭოთა რეჟანი ნათლად წარმოაჩენდა ქალაქისა და მისი მხარის მეფისადმი დაქვემდებარებას.

ბუკლეტის ავტორმა ყოველივე ზემოთქმულიდან მხრულად ისწავის, რომ ახალქალაქი გუგარქის გავარ ჯავახეთშია, „ქარასუნ ალბიურის“ ნაპირზე, რომ სომხური დასახლება იქ IX-X საუკუნეებიდან არსებობს. აქ ავტორი გაკვირვით შენიშნავს: ისტორიკოსი ვარდანი თავის წიგნში იხსენიებს „ახალ ქალაქს, რომელსაც ქართველები უწოდებენ ახალქალაქს“. ბუნებრივია, მკითხველს სამართლიანი კითხვა უნდა გაუჩნდეს: „ნეტავ ეს ქართველები აქ რა შუაშიაო?..“ ვარდანი ხომ XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსია, რომლის სიტყვები – „სიუ რაიყაჲ, ვიუ ჟიუჲ ოქაჲლ-ქალაქი ახალქალაქი, რომელსაც ქართველები ახალქალაქს უწოდებენ“ ავტორს რუსულად გადმოუცია როგორც „Новый город, который по грузински звучит Ахалкалак“, ინგლისურად კი – „New town, which is pronounced in Georgian language Akhalkalak“. საქმე ისაა, რომ ბუკლეტის ავტორის მიერ ციტატად მოტანილი წინადადება ვარდანთან საერთოდ არ არის. იქ სიტყვა-სიტყვით ნათქვამია, რომ 1064 წელს ალფ-არსლანი „კვლავ მოვიდა 100.000 მეომრით, დაიპყრო ახალქალაქი და სამშვილდე და შეირთო ცოლად ასული კვირიკე მეფისა, დისშვილი ბაგრატ ქართველთა მეფისა.“¹⁰

ავტორის მიერ შეთხზულ და ვარდანისათვის მიწერილ წინადადებაში სიტყვები – „ელერს“, „გამოითქმის“ ნეიტრალურია და სხვა ელფერი აქვს, ვიდრე უფრო შესატყვის ფორმას – „ქართველები უწოდებენ“, „ქართულად ჰქვია“. მაგალითად, თუ ვიტყვით, რომ სახელები ქალაქებისა ანი და გარნი „ქართულად ელერს“, „ქართულად გამოითქმის“, როგორც ანისი, გარნისი, ასეთ შემთხვევაში არ გამოჩნდება ვისია ეს ქალაქები, ან სახელები ვისი შერქმეულია, მაშინ, როდესაც შესიტყვება „ქართველები უწოდებენ“, ან „ქართულად ჰქვია ახალქალაქი“, მიგვანიშნებს, რომ ქალაქი ქართველებისაა და ეს გამჭვირვალე ქართული სახელიც მათ მიერაა წოდებული (შდრ.: ნოვგოროდი, ნეაპოლი...).

მართლაც, არქეოლოგიური გათხრებით დადასტურდა, რომ IX-X საუკუნეებში აქ უკვე იყო ვრცელი ქალაქური ტიპის დასახლება, სადაც ნაპოვნია X-XI საუკუნეთა ბიზანტიური სპილენძის მონეტები. ამ „უზღუდო“, ე. ი. მცირედ გამაგრებულ დასახლებას, უკვე მაშინ ერქვა ახალქალაქი.¹¹

საქართველოს ქალაქების ისტორიაში IX-X საუკუნეებიდან აღინიშნება ახალი ეტაპი, რომელსაც „ახალქალაქობის“ ხანასაც უწოდებენ. ამ დროიდან ხდება ძველი სამოსახლოების გაქალაქება, ზოგი ძველი ქალაქის აღორძინება და ახალი ქალაქების წარმოშობა. ასე გაჩნდა დმანისი, არტანუჯი, ახალციხე, თელავი, ატენი, თრიალეთის ახალქალაქი და ახალქალაქი ჯავახეთისა, რომლის ზღუდეთა შენება ბაგრატ IV-ის ინიციატივა ყოფილა. „მატიანე ქართლისას“ მარიამისეული და მაჩაბლისეული ნუსხების მიხედვით, „გავიდა მეფე ჯავახეთს და იწყეს ახალქალაქისა

⁹ მატიანე ქართლისა. წგ.: ქართლის ცხოვრება. I... გვ. 304-305.

¹⁰ **საბქინ ჟარიჟანაჲ.** *Сарыджинский Осауноушн Сителераскан.* *Մուսկա.* 1861 [ვარდანი. მსოფლიო ისტორია. მოსკოვი. 1861]. გვ. 136.

¹¹ **ეკა ჯანდიერი.** უზღუდო ქალაქის გვემარება და მშენებლობის წესი ადრეფეოდალური ხანის ჯავახეთის ახალქალაქში. *კრ. „ძველის მეგობარი“.* 47. თბ. 1978. გვ. 23-34.

ზღუდეთა შენებად, რამეთუ მას ჟამსა უზღუდო იყო.“ „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანის მიხედვითაც, ბაგრატ მეფემ „ააშენა ახალქალაქის ზღუდე“. ვახუშტი ბატონიშვილი კი წერს: „ბაგრატ მეფე მოვიდა ჯავახეთს, განამაგრა ახალქალაქი.“¹² ამ მხრივ ნიშანდობლივია გათხრების დროს ნაქალაქარის გალავნის კარიბჭეზე აღმოჩენილი ქართული ასომთავრული წარწერა: „ქალაქი შეიწყალე მარიამ“. ეს კი გახლავთ ბაგრატ IV-ის დედა – დედოფალი მარიამი.¹³

ქალაქობის პერიოდის ძეგლებიდან, ზემოხსენებული ეკლესიის გარდა, ახალქალაქში გამოვლენილია 150 მ სიგრძის გვირაბი, მდ. თავფარავნისწყლის მარცხენა სანაპიროზე გამავალი. ასევე საყურადღებოა კერამიკული სახელოსნო, ზეთსახდელი და განსაკუთრებით, ქარვასლა მოქარავნეთათვის.¹⁴

ბუნებრივია, ბუკლეტში ამ ფაქტებზე არაფერია ნათქვამი. მის ავტორს ხომ სურს დაამტკიცოს ახალქალაქში სომხური ისტორიული დასახლების არსებობა, ხოლო ამ მიზნის მიღწევა ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე მართლაც ძნელი საქმეა.

1064 წელს ჯავახეთის ახალქალაქმა ალფ-არსლანის გამანადგურებელი შემოსევა განიცადა. ამ ამბების ამსახველი ცნობა კი ბუკლეტის ავტორს ვარდანი ზემოხსენებული ციტატის შემდგომ წინადადებად მოაქვს. მოაქვს ისე, თითქოს ეს უმისამართო ქალაქი კონკრეტულ ქვეყანასა და მხარეს არ ეკუთვნოდეს. მისი სიტყვით, მათეოს ურჰაეცი (სომეხი ისტორიკოსი XI-XII საუკუნეებისა) მოწმობს, რომ აბასლანმა (ე. ი. ალფ-არსლანმა) „სასტიკი ბრძოლებით ალყა შემოარტყა ახალქალაქს, რომელიც იერიშით აიღო. მან უმოწყალოდ, მახვილით მოსრა მთელი ქალაქი, კაცები, ქალები, ყველა მღვდელი, მონაზვნები და მთავრები. მთელი ქალაქი სისხლით მორწყო. სპარსეთში ტყვედ წაიყვანა უამრავი ჭაბუკი და გოგონა, ხელთ იგდო ურიცხვი ოქრო-ვერცხლი და თვალ-მარგალიტი.“

ალფ-არსლანის ეს შემოსევა, როგორც მნიშვნელოვანი მოვლენა, აღწერეს ქართულმა და უცხოურმა წყაროებმა. გიორგი მცირე „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში“ წერდა: „მას ჟამსა შინა ვიყვენით ჩუენ ახალქალაქს ჯავახეთისასა და მუნ ჰყვეს (გიორგი მთაწმიდელს – დ. ბ.) ყოველნივე იგი ობოლნი თუსნი. და ვსხედით ყოველნივე წინაშე მისსა. შუა დღეს ოდენ განკურვებაჲ დაეცა ჟამ რაოდენმე და მეყსეულად განკრთომის სახედ გვბრძანა ყოველთა, ვითარმედ: „უწყოდეთ, რამეთუ რისხვაჲ ღმრთისაჲ მოწვევად არს ამა ქალაქსა ზედა. და ბრძანა ალკაზმვაჲ ყოველთაჲ. და იყო რაჲ მწუხრი, გამოვედით და შემდგომად სამისა დღისა მოიწია რისხვაჲ იგი უგრძნეულად, რომელსა ყოველნი მეცნიერ ხართ, რამეთუ არა თუ ახალქალაქისა ოდენ მკვდრნი მოისრნეს, არამედ დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეუფოისა ჩუენისანი ძურ-ძურად მოისრნეს და წარწყმდეს, რომლისა მიერ ღმრთის-მსახური მეფე ბაგრატ დიდსა მწუხარებასა შთავარდა.“¹⁵

¹² ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. წგ.: ქართლის ცხოვრება. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973. გვ. 146.

¹³ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 18.

¹⁴ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 16-17.

¹⁵ გიორგი მცირე. ცხოვრებაჲ გიორგი მთაწმიდელისაჲ. წგ.: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები (XI-XV სს.). II. დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათახელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, მ. დოლაძემ, ც. ქერციკიძემ, ც. ჭანკიევმა და ც. ჯღამაიამ ილია აბულაძის ხელმძღვანელობით და რედაქციით. თბ. 1967. გვ. 174-175.

კიდევ უფრო ნიშანდობლივი ცნობა აქვს „მატიანე ქართლისას“ ავტორს რომლის სიტყვით, თურქები „წავიდეს ჯავახეთს და მოადგეს ახალქალაქს, რამეთუ მესხნი აზნაურნი და ზემოსა კერძოსანი ძლიერად დგეს ახალქალაქს, და ბრძოდეს სამ დღე, რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულ იყო ახალქალაქს ვერღარა დაუდგმიდეს ბრძოლათა ძლიერთა. აღიჭურნეს მფოფნი ქალაქისანი, და განახუნეს კარნი, და შეებნეს ძლიერად, მოსრნეს პირითა მახჯლისათა. და შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყვნეს ურიცხუნი სულნი ქრისტიანეთანი. აღიღეს განძი და ტყუე ძლიერი, და შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა.

და მიუვლინა ახალქალაქით მოციქული სულტანმან ბაგრატ მეფესა; აჰკიდ მზახობა და სთხოვა დისწული ცოლად.¹⁶

ჯავახეთის სოფელ მირაშხანში არსებული წარწერა გვამცნობს, რომ ახალქალაქის ბრძოლაში სხვებთან ერთად დაღუპულა ფარსმანი, სხვა წყაროებით ფარსმან თმოგველად ცნობილი, ერისთავთ-ერისთავი ჯავახეთისა, მოხსენიებული ზედა თმოგვისა და სათხის ეკლესიათა წარწერებში.¹⁷

ზემოხსენებულ ბრძოლას დაწვრილებით აღწერს XIII საუკუნის არაბი ავტორი სადრ ად-დინ ჰუსეინი, რომელიც საინტერესო დეტალებით ავსებს ჩვენს წარმოდგენას ახალქალაქზე: „შემდეგ ალფ-არსლანმა მოამზადა ლაშქარი იმ მიზნით, რომ თავს დასხმოდა სებიდ შეჰრს (სპარსულად – „თეთრი ქალაქი“, თურქულად – „ახალი ქალაქი“). ამ ქვეყნის მოსახლეობასა და მას შორის ბევრი ბრძოლა მოხდა.

შემდეგ ღმერთმა გამარჯვება აღირსა ამ ადგილზე. სულთანმა მოინდომა ახალქალაქის სახელწოდების სხვა ქვეყნების დაპყრობაც. ციხის კედლის სიგრძე 100 წერთა იყო, ხოლო სიგანე – ამაზე უფრო მეტი. ამ ქალაქის გარშემო აღმოსავლეთით, დასავლეთითა და ჩრდილოეთით მდებარეობს მთა. მთის მწვერვალზე ციხეებია. ჩვენ მიერ აღნიშნული კედელი კი სამხრეთ მხარესაა. ამ ციხის კედლის წინ ჯეიჰუნის (ამუ-დარია) მსგავსი მდინარე ჩადის. ზედ ხილია გადებული მტერმა ეს ხილი აიღო და ამრიგად მუსლიმების სიხარბესა და იმედს ბოლო მოუღო... სულთნის ლაშქარმა დიდი ხილი ააშენა. დაიწყეს ბრძოლა, ძალიან მაგრად შეებნენ ერთმანეთს. შემდეგ ამ ქვეყნიდან ორი კაცი გამოვიდა, დახმარება და შეწყნარება ითხოვა. სულთნისაგან ითხოვეს ემირის დანიშვნა, რომელიც მართალი და პატიოსანი კაცი იქნებოდა. სულთანმა ემირ იბნ მუჯაჰადი და აბუ სუმრე გაუგზავნა. როდესაც მათ გაიარეს ციხის სასაზღვრო ხაზი, ქართველებმა მათ ალყა შემოარტყეს და დახოცეს. ეს საწყლები დარჩნენ მტრის ხმალსა და წყალს შუა.

ამის შემდეგ მსახური სავაფი ეახლა სულთანს და მოინდომა ეცნობებინა მისთვის, ქართველები თავს დაგვესხნენ და მუსლიმები დაამარცხესო... იგი მტრის სასტიკ წინააღმდეგობას მამაცურად გაუმკლავდა, მათ ქვეყანაში შევიდა და მტრებისაგან გაათავისუფლა. ციხის ერთ-ერთ კოშკში მტრის რამდენიმე გულადი მეომარი დარჩენილიყო. ესენი ჭეშმარიტი და სრული მამაცობითა და გამბედაობით გაუმკლავდნენ. სულთანმა ბრძანა ამ კოშკის გარშემო შემა შემოეწყობოთ, შემას ცეცხლი მოუკიდეს...

¹⁶ მატიანე ქართლისა. წგ.: ქართლის ცხოვრება. I... გვ. 306-307.

¹⁷ დევი ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი... გვ. 95.

მუსლიმებს ხელში ჩაუვარდათ უსაზღვრო და უთვისაღივი სიმდიდრე. ღამით ძლიერი ქარი ამოვარდა. კოშკის გარშემო დანთებულ ცეცხლს ქარმა შეუბერა და ეს მხარე ცეცხლმა მოიცვა, თავიდან ბოლომდე გადაწვა. ამ ციხესთან ახლახან სხვა ერთი გამაგრებული ციხეც იყო. სულთანმა ესეც დაიპყრო. შემდეგ ქართველთა მელიქებმა სულთანს ბევრი საჩუქარი გაუგზავნეს და ზავი ითხოვეს. სულთანმა ქართველთა მეფეს წერილით შეატყობინა – ან ისლამი უნდა მიიღო, ანდა ჯიზიაზე უნდა დათანხმდეთ.¹⁸

საგანგებოდ მოტანილ ამ ვრცელ ამონაწერებში არსად არ ჩანან სომხები. ყველგან ხაზგასმულია „ახალქალაქისა მკუდრნი“, „დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი“, „მესხნი აზნაურნი“, „ქართველები“ და „ქართველთა მელიქები“. არსაიდან ჩანს, რომ იქ „ისტორიული სომხური დასახლება“ იყო. ეს განსაკუთრებით ითქმის მათეოს ურჭაეცის მიმართ, რადგან კარგადაა ცნობილი მისი აღტაცება დავით აღმაშენებლის მიერ გორში სომხების ჩასახლების გამო.¹⁹ მაშ, რაღა ახალქალაქში დამალავდა სომხური დასახლების არსებობას, თუკი ასეთი მართლაც იყო. მისი ცნობები საკმარისი სიზუსტით ემთხვევა სხვა წყაროებს, როცა თურქთა ამ შემოსევაზე საუბრობს და ცხადია, რეალურ ვითარებას ასახავს.

მეორე მხრივ, ისტორიკოსის ცნობები იმითაცაა საყურადღებო, რომ მან იცის: ეს შემოსევა ქართველთა ქვეყანაში (ქაქუაყანი *ქაქუაყანი*) ხდება, ოლქში, რომელსაც ჯავახეთი ჰქვია (*ქაქუაყანი იქილი ჯავახეთი*). თავდასხმა ხდება ქალაქზე, რომელსაც ჰქვია „ახალ“ (*ახალქალაქი იქილი*). მომდევნო ფრაზაში კი ავტორი წერს „ახალქალაქს“ (*ახალქალაქი*).²⁰ მათეოს ურჭაეცი ჯავახის მაგიერ წერს „ჯავალის“, ახალქალაქი კი გაუგია როგორც ქალაქი სახელად „ახალ“ (შეცდომით ტექსტშია „ალახ“). ასეთი შეცდომები, თუ დამახინჯებანი, სწორედ იმის მანიშნებელია, რომ ჯავახეთი და ახალქალაქი უცხო გარემოთა სომხებისა და სომეხი ისტორიკოსისათვის. იქ IX-X საუკუნეებიდან სომხური დასახლების არსებობის შემთხვევაში ასე არ იქნებოდა.

ბუკლეტის ავტორი მათეოს ურჭაეცის ცნობიდან უგულებელყოფს სიტყვებს საქართველოს (ქართველთა ქვეყანას) და ჯავახეთს რომ ეხება, სომხურ ტექსტში მხოლოდ ახალქალაქს და იქ მომხდარ ამბებს იხსენიებს. რუსული და ინგლისური ტექსტის შესატყვის ადგილას იგი იმეორებს ისტორიკოსის შეცდომას და წერს: „город Ахал“, „the city Akhal“. ეს იგივეა, სომხეთის ძველი ტოპონიმები – ნორ ქალაქ, ნორ ბერდ, ნორავანქ ქართულად ასე რომ გადმოგველო: ქალაქი ნორ, ციხე ნორ, მონასტერი ნორ (სომხ. ნორ – ქართ. ახალი). ბუკლეტის ავტორმა იცის, რომ ტოპონიმის თარგმნა არ ხდება, მაგრამ ასეთი შემოქმედებით, როდესაც ტოპონიმის პირველ ნაწილს არ განმარტავს, შეიძლება მკითხველს აფიქრებინოს: სახელწოდება ახალქალაქის მეორე ნაწილი (ქალაქ) სომხურია, რაც იქაური სომხური დასახლებით აიხსნება. სწორედ ამიტომაცაა, რომ ქართულის დამახასიათებელი დაბოლოება სახელობითი ბრუნვისა „ი“ ბუკლეტის მხოლოდ

¹⁸ ნოდარ შენგელია. სადრ აღ-დინ ჰუსეინი აღფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებში ლაშქრობის შესახებ. კრ. „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან“. თბ. 1976. გვ. 189-190.

¹⁹ *Մատթոս Ուրիայեցի*. Ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ. 1898 [მათეოს ურჭაეცი. ჟამთააღმწერლობა. ვაღარშაპატი. 1898]. გვ. 356.

²⁰ *Մատթոս Ուրիայեցի*. Ժամանակագրութիւն... [მათეოს ურჭაეცი. ჟამთააღმწერლობა...] გვ. 146.

რუსულ და ინგლისურ სათაურში ჩანს. სომხურ სათაურსა და სამივე ტექსტში ყველგან გვხვდება Ախალკალაკ, Ахалкалак, Akhalkalak. სინამდვილეში კი სიტყვა „ქალაქი“ უცხო წარმომავლობის სიტყვაა და აღმოსავლური/სამყაროდან უნდა იყოს შემოსული ქართულსა და სომხურში.

თურქთაგან დანგრეული ჯავახეთის ახალქალაქი XII საუკუნის დასაწყისიდან ისევ მოშენებულა, რაზედაც მეტყველებს არქეოლოგიური გათხრებით გამოვლენილი საცხოვრებელი კომპლექსები, აღდგენილი ეკლესიის იმდროინდელი ჩუქურთმები და ლაშა-გიორგის სახელით მოჭრილი სპილენძის მონეტები.²¹ „გიორგი თამარის ძის“ სახელს ორი ტიპის მონეტები ატარებს. მონეტების ერთ სახეობაზე გიორგი-ლაშა „ჯავახთუფლად“ იხსენიება. ცნობილი ცალების რიცხვი რამდენიმე ათეულს არ აღემატება, თან ყველა პასპორტიანი ცალი ნაპოვნია ახალციხეში, ჯავახეთის ახალქალაქსა და დმანისში. მისი ქართული ასომთავრულით შესრულებული წარწერა ამგვარია: „გიორგი მეფისა, თამარის ძისასა, ჯავახთუფლისა“. არაბული ზედწერილი კი ასე იკითხება: „მეფე უზენაესი – დიდება ქვეყნისა და სარწმუნოებისა (გიორგი ძე თამარისა) მახვილი მესიისა“.²² ქართულ წარწერაში მოჩანს ჯავახეთისადმი გიორგი-ლაშას დამოკიდებულების განსაკუთრებულობა – აქაური საუფლისწულო მამულის მფლობელობა.

ახალქალაქშივეა აღმოჩენილი რუსუდან მეფის 1227 წელს მოჭრილი მონეტები. შემდგომ ხანებში აღუდგენიათ გუმბათიანი ეკლესიაც, რაზედაც მეტყველებს იქ მიკვლეული ასომთავრული წარწერა, გიორგი ლაშას ძის – დავით ულუს მოხსენიებით: „სახელითა ღმრთისაჲთა აღვაშენე ესე წმიდაჲ ეკლესიაჲ მეფობასა დავითისასა და ამირსპასალარობასა ავაგისა, გამრეკელის ძეთა: კახას, ასიბას და ლიპარიტის პატრონობასა შინა... სალოცველად სულისა... ისდიაგს შეუნდვენ ღმერთმან, ამინ.“²³ წარწერაში მოხსენიებული კახა გამრეკელის ძე არის თორელი, ახალქალაქის ერისთავი და მეჭურჭლეთუხუცესი, კარგად ცნობილი ქართული წყაროებით. ამიტომაცაა წარწერაში ხაზგასმული მისი პატრონობა.

XII-XIII საუკუნეებში ჯავახეთის ახალქალაქს მეორე, დარბაზული ეკლესიაც ჰქონია გალაუნის გარეთ, თავფარავნისწყლის მარცხენა სანაპიროზე, მაგრამ მონგოლთა ბატონობის პირობებში საქალაქო ცხოვრება იქ თანდათან დაქვეითდა და XIII საუკუნის ბოლოსათვის შესაძინევად დაეცა.²⁴

ნიშანდობლივია, რომ საერთოდ ჯავახეთის ეპიგრაფიკაში, სომხური წარწერები XIV საუკუნემდე არ ჩანს, ხოლო ქართული წარწერების სიმრავლით ჩვენს ქვეყანაში ეს ერთ-ერთი გამორჩეული მხარეა. XIV საუკუნის I ნახევარში, როდესაც მაჰმადიანთა სამთავროები თანდათან იმორჩილებდნენ სომხეთს, ჯავახეთისაკენ წამოსულა სომხური მოსახლეობის ნაკადი. სომეხი მწერლის – გრიგორ ტათევაცის „ცხოვრების“ ცნობით, ავტორის მშობლები სომხეთიდან თმოგვში გადმოსახლებულან. აქ დაბადებულა გრიგორი, რომელიც მის ძმას აღუზრდია

²¹ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 19.

²² ირინე ჯალალანია, ვახტანგ ჯაფარიძე. დმანისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ნუმიზმატიკური მონაპოვარი (1936-37, 1960-66, 1968-70, 1972-73, 1975-77 წწ.). კრ. „ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები“. V. თბ. 1987. გვ. 18.

²³ ვასილ ცისკარიშვილი. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო. თბ. 1959. გვ. 58-59.

²⁴ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 19-20.

დავით IX-ის კარზე.²⁵ სომხური მოსახლეობა თმოგვის ციხისა და წუნდის სიახლოვესაც ჩნდება. აქაურ საფლავებზე შემორჩენილი მემორიალური ხაჩქარების სომხური წარწერების თარიღები 1365-1425 წლებს შორის თავსდება.²⁶

XV საუკუნიდან ჯავახეთი სამცხის ათაბაგთა გამგებლობაში ექცევა. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, 1486 წელს ირანის მბრძანებელმა იაყუბ ყაენმა გამოგზავნა აბოცი და მოადგა ახალქალაქს და აოკრებდა გარემოთა ქუეყანას მონღოლეთისა და ტყუე-ყოფითა. ამას მანუჩარ (სამცხის ათაბაგი – დ. ბ.) ვერ წინააღმდეგა და ვერც რასმე ავნებდა სპათა მისთა. გარნა მცდელობდა მაგრებასა ციხე-ქალაქისასა. არამედ ყვენმან მცირე ხანს შინა შემუსრა ახალქალაქი და გამოიყუანნა მუნით მესხნი წარჩინებულნი და ტყუენი მრავალნი მუნ მყოფნი სრულად. მერმე მოწუა ქალაქი და მუნდამ მოადგა ახალციხეს და აღილო იგიცა და უყო ეგრეთვე მასცა.²⁷ ამ ფაქტს გაკვრით, მხოლოდ ახალქალაქთან დაკავშირებით იხსენიებს ბუკლეტის ავტორი, ოღონდ თურქმანთა მბრძანებელი რატომღაც გამოყვანილია როგორც „მონგოლთა შაჰი“ („МОНГОЛЬСКИЙ ШАХ“)...

ვახუშტი ბატონიშვილის ზემოთ მოტანილ და სხვა, საკმაოდ დაწვრილებით აღწერებშიც არ ჩანს სომხური დასახლების არსებობა ახალქალაქში, მას კი წესად აქვს ქართული ქალაქების ხსენებისას უსათუოდ მიუთითოს – თუ არიან იქ სომეხი და ურია ვაჭრები.

XVI საუკუნის ირანელი ისტორიკოსი ჰასან რუმლუ მოგვითხრობს 1516 წელს შაჰ-თამაზ I-ის სარდლის – დივ-სულთნის ჯავახეთის ახალქალაქზე ლაშქრობის შესახებ: „ამირები შურაგელის (აბოცი-ყაიყული – დ. ბ.) გზით გაემართნენ აყ-შაჰრისაკენ (ახალქალაქი – დ. ბ.) და იმ ქვეყნის მხარეებს მოედვნენ, როგორც ცით მოვლენილი მოულოდნელი უბედურება... როცა ხსენებული სოფლის მიდამოებში მივიდნენ, მანუჩარი (ათაბაგის ძმა – დ. ბ.) გაიქცა და რუმს წავიდა.“²⁸ ახალქალაქის სოფლად მოხსენიება მისი შემცირების მოწმობა უნდა იყოს.

„ახალი ქართლის ცხოვრება“ 1535 წელს კიდევ ერთ ბრძოლას იხსენიებს ახალქალაქთან: „ავვისტოს ი. გ (13 – დ. ბ.), დღესა ხუთშაბათსა, შეება მეფეთ-მეფე ბაგრატ (იმერთა მეფე – დ. ბ.) და ათაბაგი ყუარყუარე ახალქალაქსა, და დაიკოცნეს მრავალნი კაცნი, და გაემარჯუა მეფესა, და კელთ დარჩა ყუარყუარე და მისნი ლაშქარნი, და დაიპყრა სრულიად საათაბაგო ძემან ალექსანდრესმან.“²⁹ ჯავახეთში ათაბაგების ბატონობა ათი წლით შეწყდა.

1547 წელს შაჰ-თამაზმა ისევ ილაშქრა ახალქალაქზე. ჰასან რუმლუს ცნობით, „შაჰმა უამრავი ჯარით გაილაშქრა საქართველოზე, გადაიარა შურაგელი და აყ-შაჰრს მივიდა. იმ დღეებში დილიდან საღამომდე თოვდა განუწყვეტლივ... ხელმწიფემ თავდასხმა მოახდინა ღამით ურწმუნო ქართველებზე... მათი სისხლით

²⁵ სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (პიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ. თბ. 1978. გვ. 118.

²⁶ Давлианидзе Л. С. К изучению цундско-тмогвских хачкаров. აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის „მოამბე“. XX-V. თბ. 1959.

²⁷ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა... გვ. 707.

²⁸ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ. თბ. 1966. გვ. 20.

²⁹ ახალი ქართლის ცხოვრება. მესამე ტექსტი. წგ.: ქართლის ცხოვრება. II. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1959. გვ. 497.

თოვლი ვარდისფრად შეღებეს, მრავალი ძროხა და ცხვარი ნადავლად ხელთ იგდეს და მათ სახლებს ცეცხლი წაუკიდეს.³⁰

იმავე ამბავს XVI-XVII საუკუნეების მეორე ირანელი ისტორიკოსი – ისქანდერ მუნში ასე აგვიწერს: შაჰ-თამაზი „საქართველოში საომრად და ურჯულო ქართველების გასაუღელტად გაემართა. შურაგელიდან გამოვიდნენ... ბაჰრამის ძლიერების მქონე ჯარით აყ-შაჰრში გაჩერდა... იმ დროს ზამთრის სიმკაცრე და სიცივეს სიმძაფრე იქამდე მივიდა, რომ მტკვარი გაყინულიყო და სიმაგრით გრანიტის ქვას ჰგავდა. თოვლის სიმრავლისაგან, რომელიც დღე და ღამე მოდიოდა, მთა და ბარი საქართველოში გასწორებულყო... როცა ურწმუნო ქართველების ბინასა და სადგომს მოაღწიეს, ღაზიების ხმაღმა იწყო თავების კვეთა და ის მიწა ურწმუნოთა და მათი ძვდღების სისხლით შეიღება. იმ ცუდი რჯულის მქონეთა სახლები რისხვის ცეცხლით დასწვეს, მრავალი დავლა ხელთ ჩაუვარდა შურის მაძიებელ სპას და გამარჯვებული და ძლევამოსილი, უამრავი ნადავლით დატვირთული უკან გამობრუნდნენ.“³¹

იგივე ისტორიკოსი მოგვითხრობს შაჰ-თამაზის მესამე ლაშქრობაზე საქართველოში 1551 წელს. მისი სიტყვით, ვარძიის მონასტრის აოხრების შემდეგ „ვახუშტი და შერმაზან ოღლი, ორი უდიდესი მტერი, ორივე მოკლულ იქნა. თმოგვისა და აყ-შაჰრის ოლქი, რომელიც მათ ეკუთვნოდათ, ქაიხოსროს (სამცხის ათაბაგს – დ. ბ.) ეწყალობა.“³² აქ მოხსენიებული ვახუშტი იყო შალიკაშვილი, შერმაზან ოღლი კი – დიასამიძე, რომელსაც ამ დროისათვის უნდა ჰქონოდა აყ-შაჰრი (ახალქალაქი) თავისი ოლქით. ეს დასტურდება ერთი თურქული დოკუმენტითაც: „ერთი კიდევ არის შერმაზანოღლუ თავისი ნათესავებით და ხელქვეითი პირებით... მისი სამფლობელო ჯავახეთად წოდებული ადგილია. ძირითადად ყვარყვარეს (სამცხის ათაბაგს – დ. ბ.) ექვემდებარებიან აქ ჩამოთვლილი პირები.“³³

XVII საუკუნის ოსმალეთის ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი 1573 წლის ამბებზე თხრობისას იხსენიებს ჩილდირის, თმოგვის, ხერთვისისა და ახალქალაქის ციხეთა დაპყრობას: „მას შემდეგ, რაც უძლიერესი სარდლის მიერ შემოხსენებული ციხეების დასამორჩილებლად გაგზავნილ იქნა არტაანის სანჯაყის მირლივად დანიშნული აბდურ-რაჰმან-ბეგი, მცხოვრებლებმა მორჩილება გამოაცხადეს. ფადიშაჰმა დაიკავა მხარე და თავისი მართებლები დანიშნა.“³⁴

ამ დროს ახალქალაქს, როგორც ჩანს, შალიკაშვილები იცავდნენ, რადგან „მესხური მატეანის“ ცნობით, ოსმალებმა თმოგვი ათაბაგის ძმის – მანუჩარისაგან მიიღეს, ხოლო „ახალქალაქი უწინ წაართუეს – კოკოლას (შალიკაშვილის – დ. ბ.)

³⁰ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ... გვ. 25.

³¹ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ. თბ. 1969. გვ. 17.

³² ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ... გვ. 19.

³³ თურქული წყაროები XVI ს. I მუთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსცა ცისანა აბულაძემ. თბ. 1983. გვ. 56-57; დარეჯან კლდიაშვილი. თისლისა და ხახულის ხელნაწერების მინაწერები. თბ. 1986. გვ. 40-41.

³⁴ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბ. 1964. გვ. 41.

მეციხოვნე იდგა.“³⁵ ამიერიდან ახალქალაქს, მთელ ჯავახეთთან ერთად, ოსმალები დაეპატრონნენ.

ბუკლეტის ავტორი ამ ფაქტს რატომღაც 1637 წლით ათარილებს, რაც აშკარა შეცდომაა. მაგრამ ეს ხომ გამონაკლისი არ არის ამ ზერეულ დაწერილი მცირე ტექსტისათვის.

1595 წელს შედგენილი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“³⁶ უჩვენებს, რომ სამხრეთ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ოსმალებმა მთელი ქვეყანა, ადმინისტრაციულ ერთეულებად – ლივებად და მასში შემავალ რაიონებად დაყვეს. ახალქალაქის ლივაში შედიოდა აკშეპირის, თმოგვისა და ნიალისყურის რაიონები. აკშეპირის რაიონი მოიცავდა ახალქალაქის პლატოს, ჯავახეთის ქედიდან მოყოლებული ვიდრე მტკვრის კანიონამდე. ფართობის მიხედვით, ჯავახეთში ეს ყველაზე დიდი და მრავალსოფლიანი რაიონი იყო. ლივის ცენტრი და მმართველის რეზიდენცია ახალქალაქში იყო, მაგრამ იმდროინდელი ქალაქი მოსახლეობისაგან თითქმის დაცლილია. მხოლოდ აკშეპირის ციხის რაბათშია სამი მოსახლე, თვით ახალქალაქი კი საგადასახადო ობიექტადაც არაა აღრიცხული.

ახალქალაქის გამაგრებულ ადგილს ოსმალობის დროს დაერქვა აკშეპირის ციხის რაბათი. იქ მცხოვრებ მურადს, ზადიკს და ყანდურალის, ასევე გულაბა-ალას მიწას, შეწერილი ჰქონდათ გადასახადი ხორბალზე, ქერზე, ჭვავზე, სელის თესლზე, თივაზე, ფუტკარზე, ღორზე, ბოსტანზე, ცხვარზე და სხვ., 7.000 ახჩის ოდენობით.³⁶ აქ დასახლებული პირები ქრისტიანები არიან, რისთვისაც ზედმეტ გადასახადს იხდიან ისფენჯის სახით, გულაბა-ალა კი მაჰმადიანია.

საერთოდ, „გურჯისტანის დავთარში“ ჯავახური სოფლების მცხოვრებთა სახელებზე დაკვირვებითაც მოჩანს, რომ მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა ქართველები არიან. არის სოფლები, სადაც ქართულ სახელებს შორის გამოერევა თითო-ოროლა კარაპეტ, ხაჩატურ, ტერაკოფ და სხვ., არის მაჰმადიანური სახელებიც. სამაგიეროდ, არსად ჩანს მხოლოდ სომხებით დასახლებული სოფლები. ასეთ პირობებში კი, ბუნებრივია, მათი ენა ქართული იქნებოდა. მაგალითად, წუნდაში, სადაც სომხური ხაჩარებია შემორჩენილი, მოსახლეობის სახელებია: ვარძელ ჯიროს ძე, ამირინდო ბექას ძე, ივანე ძმა მისი, ივანე აღდგომელას ძე, ლაშქარა, რევაზი ძე მისი, ხოსიკ ყუბადას ძე, ბატატა ელმანის ძე, ქოჩია ძმა მისი, ვეფხია დარისპანის ძე, ზანდარის შვილიშვილი, პეტრე ვეფხიას ძმა, ჯოჯიკ ჯეჰანშას ძე და მანუკ ძმა მისი.

უფრო ნარევი ჩანს მოსახლეობა თმოგვის ციხის რაბათში: ნიკუა, ზარასფა, ჰეზარგულ, სარგის არაქელის ძე, ზერეკას ძე, გურასფა, როსთომ ძე მისი, ნიკო ხუდავერდის ძე, პაპუ მურადის ძე, ვარძელ ბერის ძე, მერაბ, ამირაზიზ ძმა მისი, პაპუ იარალის ძე, იარალი ანანიას ძე, ... ჩალაბას ძე, პაპუ ყუზანას ძე, ნურალი, აკოფ ძე მისი, აღდგომელა ლაბურას ძე, ბატატა ძე მისი, ზაზა ედიშერის ძე, შაქარა ხაჩატურის ძე და სხვ.³⁷

XVI-XVII საუკუნეთა სპარსულ და ოსმალურ წყაროებში ახალქალაქს აყ-შაპრი, აკშეპირი ეწოდება. „ახალ“ გააზრებულია თურქულ დიალექტურ „ახ“

³⁵ „მესხური მატთანე“. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.). ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა. თბ. 1961. გვ. 49, 166.

³⁶ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. II. თარგმანი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიამ. თბ. 1941. გვ. 235.

³⁷ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. II... გვ. 240-242.

(„თეთრი“) სიტყვასთან, ხოლო მეორე ნაწილი – „ქალაქ“-ი თარგმნილია როგორც „შეპირ“-„შაპარ“.³⁸ XVII საუკუნის ოსმალეთის ისტორიკოსის ქათიბ ჩელების სიტყვით, „ახალქალაქი – ქართული სიტყვაა: ნიშნავს თეთრ ციხეს.../ახალქალაქის ციხე დიდ ველზე, ორ ხევს შორის ძალაღ ბორცვზეა. ამ ქუთუბლებიდან ერთ-ერთში პატარა მდინარე გადის და მის უკან თბილისისაკენ მიმავალი გზაა. ძველად ახალქალაქი ვილაიეთის სატახტო ქალაქი იყო, რადგან საზღვარს წარმოადგენდა, დაანგრეს. მისი ჰავა მკაცრია, მოჰყავთ პურეული და ხილი.“³⁹ ამ შემთხვევაში ახალქალაქი აღიარებულია ქართულ სიტყვად, მაგრამ გააზრებულია თურქულად, როგორც „თეთრციხე“. ეს ალბათ იმიტომ, რომ თურქულად „ახ“ – თეთრია, ხოლო „ქალაქ“ სიტყვა, როგორც ჩანს, მიმსგავსებულია არაბულ-თურქულ „ქალა“-სთან.⁴⁰

1694-1732 წლების „ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარის“ მიხედვით, ახალქალაქის ლივაში შედიოდა აკშეპირის, ნიალისყურის, თმოგვისა და მზვარეს რაიონები. ახალქალაქის ლივაში, აკშეპირის რაიონში, დასახლებულია სოფ. რაბათი, რომელიც ვინმე აჰმედს ექვემდებარებოდა. როგორც ჩანს, აკშეპირის ციხის რაბათი უკვე „სოფელ რაბათად“ ქცეულა, რომლის წლიური გადასახადი 11.700 ახჩამდე გაზრდილა, 1711-1712 წლებში – 10.755 ახჩამდე, ხოლო 1717-1718 წლებში 7.000-მდე შემცირებულა.⁴¹ ზემოთქმულიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ თანდათან დაკნინებულა ამდროინდელი ახალქალაქი. ასეთ პირობებში ჯავახეთის ფაშა, ანუ ახალქალაქის სანჯაყბეგი, ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ნიჯგორში გადაბარგებულა. მისივე სიტყვით, ახალქალაქი „აწ აღაშენა კუალად შავშეთის ბეგმან ქართლიდამ“. ეს მომხდარა XVIII საუკუნის 40-იან წლებში, როდესაც დაცლილ ახალქალაქში მცხოვრებთა დიდი ნაწილი ქართლიდან გადასულა.⁴²

ომან ხერხეულიძის ცნობით, 1772 წელს ერეკლემ და მეფე სოლომონმა გაერთიანებული ჯარით „გარდაიარეს მთა საციციანოსი, მივიდნენ და ჯავახეთის ახალქალაქს შემოადგნენ და ძლიერად შეამჭირვეს და ცოტას უკლდა ალებას. იმჟამად მეფე იმერეთისა სოლომონ ძალიან ავად შეიქნა საოფლისა სენითა, რომელი სიკვდიდ მიახლდა. ამისთვის ინება წარმოყვანა მეფის სოლომონისა... აიყარნენ იმერთ ჯარნი და წარმოიყვანეს მეფე სოლომონ. და მეფე ერეკლეცა შემოეცალა ციხესა ახალქალაქისასა, და მოარბივნა გარემონი ახალციხისანი და არტანი და ჯავახეთი, მრავალი ტყვე და საქონელი წარმოასხეს და წარმოვიდნენ.“⁴³

მოტანილი წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, რომ ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI-XVIII სს.) ჯავახეთის ახალქალაქი ძირითადად მათი ჯარის სადგომი

³⁸ სურგი ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. III. გამოკვლევა. I. ხელნაწერის აღწერილობა. 2. შენიშვნები ტექსტის გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის. თბ. 1958. გვ. 306-307.

³⁹ ქათიბ ჩელების ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გიული აღასანიამ. თბ. 1978. გვ. 140-141.

⁴⁰ სურგი ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. III... გვ. 304.

⁴¹ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი. 1694-1732 წწ. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ. თბ. 1979. გვ. 123, 137, 153.

⁴² ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა... გვ. 671, 675; შოთა ლომსაძე. სამცხე-ჯავახეთი. თბ. 1975. გვ. 473.

⁴³ ომან ხერხეულიძე. მეფობა ირაკლი მეორისა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბ. 1989. გვ. 85-86.

ციხესიმაგრეა, სადაც ძლივს ბოგინობს ადგილობრივი მოსახლეობა. ასეთ დასკვნას მხარს უჭერს არქეოლოგიური გათხრების შედეგები: ქალაქის საცხოვრებელი უბნები უკაცრიელდება; ციხის მრავალგზისი აღდგენა ახალი პირობების გათვალისწინებით ხდება; მის კედლებში ჭარბად მოჩანს უპატრონო ეკლესიებისა და საფლავის ქვების გამოყენება; ვიწროვდება შესასვლელები, კარიბჭეები; ცეცხლსასროლი იარაღის ამბრაზურებად იქცევა; ჭურჭლის ფრაგმენტები და გაპრიალებული ჩიბუხების უმეტესობა შემოტანილია; ციტადელისა და ქარვასლის ეზოებში გაჩნდა ახალი ნაგებობანი; დაინგრა ეკლესიები და აშენდა მეჩეთი, რომლის შიდა კედელზე არაბული წარწერაა 1725 წლისა; ქარვასლა ამ პერიოდში გადაუკეთებიათ დროებით საცხოვრებელ სადგომებად, ფარდულებად; აღმოჩენილი სპილენძისა და ვერცხლის ახჩები სტამბოლშია მოჭრილი XVI-XVIII საუკუნეებში.⁴⁴

ახალქალაქში ოსმალთა თითქმის 300-წლიან ბატონობას ბუკლეტის ავტორი ერთ წინადადებას უთმობს.

რუსეთის მიერ დაპყრობილ საქართველოში ახალქალაქი კვლავ რჩებოდა ცილობის საგნად, ამჯერად – ოსმალეთსა და რუსეთს შორის. თეიმურაზ ბაგრატიონის ცნობით, 1806 წელს „ვინათგან შორის რუსთა და თურქთა იყო ბრძოლაჲ, ამაღ გრაფ გუდოვიჩმა მოკრიფა სრულიად რუსთა და ქართველთა მხედრობაჲ, მივიდა და მოადგა ჯავახეთს ციხესა ახალქალაქისასა. მიუდგეს რუსთა კიბენი და ლამოდის გარდასლუასა ციხესა შინა. განმხდნენ თურქნი, აოტნეს რუსნი მეციხოვნეთა და მოსწყვიდნეს ვიდრე ხუთასადმდე. და ოდეს ვერუძლო დაპყრობაჲ ციხისა გუდოვიჩმან უკუმოქცეული მოვიდა ალგეთად.“⁴⁵

1811 წელს, იმავე ისტორიკოსის ცნობით, მთავარმართებელმა პაულუჩიმ „წარგზავნა მხედრობანი რუსთანი ზამთარს ახალქალაქსა ზედა და თანა წაიღეს კიბენი. გორით მიეპარნენ ახალქალაქსა, მიუდგეს კიბენი, აიღეს ციხეჲ ახალქალაქისა, ვინადგან ზამთრისა გამო დაყმინებულ იყუნენ თურქნი და შეაყენეს მხედრობა თუსი ციხესა.“⁴⁶ 1812 წელს, ბუქარესტის ზავით, რუსეთმა ოსმალეთს ახალქალაქი უკან დაუბრუნა.

1828 წლის 24 ივლისს რუსთა ჯარმა, პასკევიჩის მეთაურობით, ბოლოს და ბოლოს აიღო ახალქალაქი. მანამდე იქ ჯერ კიდევ იდგა ორსართულიანი ციტადელი, 40 სახლი, ორი ხის მაღაზია, გარნიზონის ყაზარმები, სურსათისა და იარაღის საწყობები, ქარვასლა, ჯამე, მინარეთი, დაზიანებული აბანოები და სხვ.

რუსების მიერ დაპყრობამდე ახალქალაქის სანჯაყბეგობა ჰქონიათ ხოსპიელ ფალავანდიშვილებს. მათი რეზიდენცია ახალქალაქის ციხეში იყო, ხოლო ოჯახობით მახლობლად მდებარე სოფელ ხოსპიაში ცხოვრობდნენ. იქ, მათი სასახლის მახლობლად, იყო კოშკი, ჯამე და ძველი ქართული ეკლესია. ახალქალაქის უკანასკნელი სანჯაყბეგი იყო მუთი-ბეგ ფალავანდიშვილი, რომელიც ქალაქის აღებისას ტყვედ ჩავარდა. მან რუსებს სამსახური შესთავაზა და კაპიტნობა მიიღო. მთავრობამ და მოხელეებმა მისგან მამულების დიდი ნაწილი შეისყიდეს, სანჯაყბეგობაზე კი უარი უთხრეს.⁴⁷

⁴⁴ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 21-23.

⁴⁵ თეიმურაზ ბაგრატიონი. ახალი ისტორია. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბ. 1983. გვ. 73.

⁴⁶ თეიმურაზ ბაგრატიონი. ახალი ისტორია... გვ. 79.

⁴⁷ შოთა ლომსაძე. სამცხე-ჯავახეთი... გვ. 475.

1829 წლის 14 სექტემბერს ადრიანოპოლში დადებული ზავის თანახმად რუსეთმა შეიერთა ფოთი, ახალციხე და ახალქალაქი. რუსეთის მფლობელობაში გაერთიანდა სამცხე-საათაბაგოს ერთი ნაწილი.

გამაჰმადიანებული მესხების აყრის სამზადისი პასკევიჩმა დაიწყო ახალციხის აღებისთანავე, 1828 წლის აგვისტოში. რუს მოხელეთა მიზნები გახდა, როცა პასკევიჩმა არ მიიღო მესხეთიდან ადრე გაქცეულმა მესხთა მხარობის თხოვნა, არ დაუბრუნა მათ ქართველ მეფეთა ნაწყალობევი ძველი მამულები და არ მისცა საშუალება დაცლილ მიწებზე ქართლიდან და იმერეთიდან თავისი ხალხი ჩაესახლებინათ. ადრიანოპოლის ხელშეკრულების XIII მუხლით, გადასახლება-გადმოსახლების დრო განსაზღვრული იყო 18 თვით. გამაჰმადიანებული მესხები ჩქარობდნენ მამულების გაყიდვას. სამცხე-ჯავახეთი რუს მოხელეებსა და ვაჭრებზე იყიდებოდა გროშებად. მუთი-ბეგ ფალავანდიშვილმა ჯავახეთის 29 სოფელი 3.600 მანეთად მიჰყიდა ხაზინას. მურჯახეთი იყიდა ყარქისალოვმა, პრტენა — სახპასოვმა, ნაქალაქევი — კონანოვმა, გოგაშენი კი სომხურმა ეკლესიამ შეისყიდა.

ომის პროცესში ოსმალური პროპაგანდისა და რუსეთის „ქრისტიანული“ პოლიტიკის შედეგად, სამხრეთ საქართველოს მკვიდრი, გამუსლიმებული მოსახლეობის დიდი ნაწილი ოსმალეთში გადასახლდა. სამართლიანობა მოითხოვდა, რომ განთავისუფლებული ადგილები მიეცათ ქართული მოსახლეობისათვის, რომელსაც საკმარის მიწები არ გააჩნდა. 1926 წელს მთავრობისადმი მოხსენებაში აკად. ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „1828 წლითგან მოყოლებული ქართველი მაჰმადიანებით დასახლებული სამცხე, ჯავახეთი, ერუშეთი და პალაკაციო რუსეთმა ოსმალეთს წაართვა და მცხოვრებნი ისეთ სულიერ განწყობილებაში ჩააგდო, რომ ქართველმა მაჰმადიანებმა თავიანთი მამაპაპეული სამოსახლოთაგან აყრა და ოსმალეთში გადასახლება ირჩიეს, გრაფმა პასკევიჩმა ქართველებს ღიხთიმერეთიდან იქ გადასახლების ნება არ მისცა და მათ მაგიერ ოსმალეთიდან გადმოსახლებულ სომეხთაგან 30.000 მცხოვრები ჩაასახლა... მესხეთში, სადაც 1828 წლამდე ქართველთა მოსახლეობა 90 %-ს აღემატებოდა, 1830 წელს უკვე, რუს მოხელეთა წყალობით, უმრავლესობად სომეხნი იქცნენ.“⁴⁸

შექმნილი ვითარების გამო ვერმიშევი წერდა: „თურქეთის მხრიდან ჩამოსახლდნენ სომხები და ახალქალაქის მაზრა თითქმის დაჰფარეს მჭიდრო მოსახლეობით, რომელთა შორის აქა-იქ პატარა ოაზისებად დარჩნენ ქართული სოფლები.“ „ქვეყანა ისეთ სახეს იღებს, — წერდა ზაგურსკი, — თითქოს იგი თავიდანვე სომხებით ყოფილიყოს დასახლებული.“ ახალმოშენენი სრულიად თავის ნება-სურვილზე იყვნენ მიშვებულნი. ივანე გვარამაძის სიტყვით, „მარად სამახსოვრო ნაშთებს, ციხე-კოშკთ, ეკლესიებს გვირღვევენ და გვიქცევენ, მონასტრებს გვაცლიან ხელითგან, ხატებს გვიძარცვავენ, ძვირფას ნივთებს აფორიაქებენ...“ ახალჩამოსახლებულებს ისიც კი მოუწოდებიათ, რომ ახალციხისათვის ნორ-ერზერუმი დაერქმიათ, მაგრამ ზაგურსკის სიტყვით, მაშინდელმა ხელისუფლებამ იმდენი გონიერება მაინც გამოიჩინა, რომ მათ სურვილს არ აჰყვა.⁴⁹

XIX საუკუნის I ნახევარშივე შემოსახლდნენ ახალქალაქის მხარეში თარაქამები ქვემო ქართლიდან, ბერძნები ერზერუმიდან, რუსი დუხობორები ტავრიისა და ვორონეჟის გუბერნიებიდან, მომთაბარე ქურთები.⁵⁰

⁴⁸ ივ. ჯავახიშვილის მოხსენება საქართველოს მთავრობას 1926 წ. ს.ს.ს.ს. ფონდი 476. საქმე № 6. ფურც. 82-111.

⁴⁹ შოთა ლომსაძე. სამცხე-ჯავახეთი... გვ. 352-353, 361, 468.

⁵⁰ დევი ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი — თორი, ჯავახეთი... გვ. 128.

დარჩენილი ქართველი მაკმადიანები ოფიციალურად აღირიცხნენ თურქებად. ამის შიშით, რომ ისინი არ გაქრისტიანებულიყვნენ, არ დაბრუნებოდნენ „ქართველობას“, 1899 წლის ბრძანებით სამცხე-ჯავახეთში აიკრძალა წირვა-ლოცვა, ნებადართული იყო მხოლოდ რუსული და სომხური ღვთისმსახურება.

1870 წლამდე ახალქალაქის ციხეში იდგა რუსული სამხედრო გარნიზონი, რომელიც ციტადელის ტერიტორიაზე ახალ სააღმშენებლო მუშაობას ატარებდა. ყაზარმად გადაკეთდა ქარვასლის ძველი ნაგებობა. ძველი ნაეკლესიარის სიახლოვეს გაჩნდა რუსული და სომხური საფლავის ქვები XIX-XX საუკუნეებისა.⁵¹

ბუკლეთის ტექსტის ნახევარი, ბუნებრივია, XIX საუკუნიდან მოყოლებულ პერიოდს ეძღვნება. აქ მოთხრობილია თუ როგორ ააშენეს გადმოსახლებულმა სომხებმა 1831 წლიდან ნაქალაქარის მახლობლად ახალი დასახლება რეგულარული გეგმის მიხედვით, ააგეს სომხური ეკლესია და სკოლა, განაახლეს წმ. ჯვრის სახელობის ეკლესია, რომლის კედელში ჩაშენებულ ხაჩქართაგან ერთი 1289 წლითაა დათარიღებული. 1870 წელს გაიხსნა ქალთა სამრევლო სკოლა, 1880 წელს – ბიბლიოთეკა, დაარსდა საზოგადოებრივი პარკი.

ამის შემდეგ ავტორი აცხადებს, რომ ახალქალაქში ყოველთვის სომხური მოსახლეობა ჭარბობდა. მოტანილია ცხრილი, სადაც შედარებულია სომხების რაოდენობა სხვა ეროვნების მოსახლეთა რაოდენობასთან. აქ დასახლებული ციფრები 1851, 1886, 1916 და 1976 წლებისა, მართლაც მოწმობს სომხების სიმრავლეს.

წინამდებარე მასალათა განხილვით ჩანს, რომ თავისი ისტორიის მთელ მანძილზე ახალქალაქი ქართული დასახლება იყო საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში. ამიტომ ბუკლეთის ავტორის აზრი, სომხური მოსახლეობის იქ მუდმივ უმეტესობაზე, აშკარა სიყალბეა. უადგილოა სიტყვა „մշտապես“, „всегда“, „always“. ამას ხომ იქვე დამოწმებული თარიღები მხოლოდ 120 წლით შემოფარგლავს.

ბუკლეთის ავტორი ამ ცხრილის შემდეგ უბრუნდება ახალქალაქის ისტორიულ ძეგლებს – ნაქალაქარს, ჯვრის ტიპის ნაეკლესიარს IX-XI საუკუნეებისას (სინამდვილეში იგი IX-X საუკუნეებს განეკუთვნება). თითქოს ყველაფერი ეს „ყოველთვის“ იქ მოსახლე სომხების „უმეტესობის“ შემოქმედება იყოს. აკი ამიტომაც იხსენიებს 3-4 სასაფლაოს, სადაც სომხური ხაჩქარები და საფლავის ქვები ყოფილა (მათ შორის წარწერებითაც). ავტორის მტკიცებით, 1988 წელს ნაქალაქარზე აღმოჩენილა ლამაზი ხაჩქარი და საფლავის ქვა 1301 წლით დათარიღებული. ხაჩქარი წმ. ჯვრის ეკლესიის ეზოში გადაუტანიათ, სადაც მუზეუმი. ბუკლეთშივე ვკითხულობთ, რომ ქალაქის მახლობლად განდევნილი (დაყუდებული) ბერის ეკლესიაა XII-XIII საუკუნეებისა, ცნობილი მოსალოცი ადგილი არამარტო ახალქალაქელთათვისო. ბუნებრივია, მკითხველმა უნდა იგულისხმოს, რომ ისიც სომხური ეკლესიაა. სინამდვილეში კი ოსმალეთიდან გადმოსახლებულ სომეხთაგან ქართული ეკლესიის დაპატრონებასთან უნდა გვქონდეს საქმე. ასეთი შემთხვევები ხშირია: 80-იან წლებიდან კუმურდოს ეკლესიის სამხრეთ სტოაში ადგილობრივ დარაჯს სომხური სამლოცველო ნიში აქვს მოწყობილი...

არავინ იცის, საიდანაა მოტანილი წმ. ჯვრის ეკლესიაში ჩაშენებული ხაჩქარი XIII საუკუნისა, ხოლო ციტადელის ეზოში აღმოჩენილი ხაჩქარები და საფლავის

⁵¹ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 23-24.

ქვები ყველა XIX საუკუნის ფენებშია დადასტურებული. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ეკა ჯანდიერი წლების განმავლობაში ხელმძღვანელობდა ჯავახეთის ახალქალაქის გათხრებს. აი ნაწყვეტი მისი წერილობითი განმარტებიდან, რომელიც შემოხსენებულ ქვებს ეხება: „არქეოლოგიური სტრატეგრაფიის მიხედვით, მათ არაფერი აქვთ საერთო შუა საუკუნეების „უზღუდო“ და შემდეგ „ციხე-ქალაქად“ ქცეულ ჯავახეთის ახალქალაქთან, ანუ XI-XIII საუკუნეების ქართულ ცენტრალიზებული სახელმწიფოს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ერთეულთან.“

ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორი დიმიტრი თუმანიშვილი კი აღნიშნავს „ფრიად საეჭვოა ერთ-ერთი ხაჩარის IX-X საუკუნეებით დათარიღებაც. ალბათ სომხური ქვაზეკვეთილობის საგანგებოდ მკვლევარსაც გაუჭირდება ამ გაუწაფავ ქვისმთლელის ხელიდან გამოსული ნაქანდაკევის დათარიღება. იგი არაფრით არ ჰგავს ადრეულ ხაჩარებს, რომლებზედაც სომეხი მეცნიერის – სტ. მნაცაკანიანის სიტყვით, „წინა პირზე დიდი რელიეფური ჯვარი“ იყო ხოლმე გამოკვეთილი და რომლებიც „სადა და ნათელი ფორმებით გამოირჩეოდა“.⁵² ისიც ხომ ნიშანდობლივია რომ ძველ ნიმუშებზე ვერსად ინახა ჯვრის ზედა მკლავებს შუა პატარა დამატებითი ჯვრების მომცველი გამოსახულებანი. ისინი (თანაც ძალზე იშვიათად!) მხოლოდ XIII საუკუნიდან თუ იძებნება.⁵³ აქედან გამომდინარე, ეს ქვა უთუოდ მოგვიანდ ხანას უნდა მივაკუთვნოთ“ (ეს შენიშვნა დიმიტრი თუმანიშვილმა წერილობით მომაწოდა, რისთვისაც მას მადლობას მოვახსენებ). ასე რომ, საფუძველი ეცლებ ბუკლეტის ავტორის მტკიცებას ახალქალაქში სომხური დასახლების IX-X საუკუნეებიდან არსებობის შესახებ. შემდგომ ხანებში კი თუ ასეთი რამ გაჩნდა იგი ისე მცირე და უმნიშვნელო ყოფილა, რომ შეუმჩნეველი დარჩენილა შუა საუკუნეთა ისტორიკოსებისათვის. ამასვე მოწმობს მოგვიანო ხაჩარების 2-ცალი, ბუკლეტის ავტორს რომ გამოუქვეყნებია.

მათ შესახებ ეკა ჯანდიერი აღნიშნავს: „ეს ცალკეული ხაჩარები, არქეოლოგიური სტრატეგრაფიის მიხედვით, XIX საუკუნის 30-იანი წლების შემდეგ ა დადგომოსახლებულ სომეხ მოახალშენეთა ნაკვალევია. გაჩენილია აქ ძველი ქართული ციხის ტერიტორიაზე და ამდენად, ქალაქის ისტორიული განვითარების სურათს არ არღვევს – პირიქით, თვით ხაჩართა გვიანდელობას უფრო ადასტურებს რადგან ისინი ზედა ფენებშია მოხვედრილი. ამ ქვების გვიანდელ წარმომავლობას არა მარტო ორნამენტის ანალიზი, არამედ მათი გარეგნული იერიც და უზადო შენახულობაც მეტყველებს. ახალქალაქის ციხეზე არცერთი ხაჩარი „თავის ადგილას“ არ არის, მათ ქვეშ ჩონჩხის შემცველი საფლავი არ არსებობს და ქვები მიმოფანტულია მუდმივად მეომარი ციხის შუაგულში. მით უფრო საეჭვოა, რომ ბუკლეტის ავტორს ისინი დათარიღებული აქვს IX-X და XIII საუკუნეებით როცა ეს ქვები სტრატეგრაფიულად XIX საუკუნის ფენებშია აღმოჩენილი! პასკევიჩის ალყასა და 300 ზარბაზნის შტურმს რაღა მარტო ეს ხაჩარები გადაურჩა ზედაპირზე უვნებლად, როცა მთელი ციხე თავისი ოთხსართულიანი კოშკებით ჩამოიღწა?..“

ჩვენი აზრით, სომხური ეკლესიის ეზოში ციტადელიდან 1988 წელს გადატანილი დიდი ხაჩარი, „აყვავებული ჯვრით“ წინა ბრტყელ ზედაპირზე, უნდა იყოს ე. წ.

⁵² B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan. Kunst des Mittelalters in Armenien Berlin. 1981. s. 250.

⁵³ იხ. მაგ. B. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan. Kunst des Mittelalters in Armenien... taf. 163, 178.

„განთავისუფლების სტელა“, ანუ საზეიმო ნიშანსვეტი სომეხი მოსახლეობის გადარჩენისა. სომეხები ზომ რუსის ჯარის დახმარებით გადაურჩნენ თურქთა ბატონობას და თავშესაფარი ჰპოვეს ქართულ მიწა-წყალზე.

სადღეისოდ უკვე გაფცქვნილ-გაცამტვერებული ძველი ახალქალაქის ციტადელი იმის მოწმეცაა, რომ იქ 1940-იან წლებში ომში გასაწვევი ჯარისკაცების მუშაკობის პუნქტი იყო მოწყობილი და წვრთნა მიმდინარეობდა სროლაში. ცხადია, მკველად მღვარი სვეტი სანიშნედ გამოდგებოდა და ჯვრიანი სტელა-ხაჩკარიც პირქვე წაიქცა. მიტოვებული ციხე-ქალაქის გალავნის, კოშკების, ბურჯების, ქარვასლისათუ ყაზარმის ყველა საპირე, თლილი ქვა ახალი სახლების მშენებლობას მოხმარდა. ამიტომაც დღეს ძველი ციხის შენობა-ნაგებობანი სავალალო სანახაობას წარმოადგენს...“ (ეკა ჯანდიერს მადლობას მოვახსენებ განმარტებისათვის).

საზოგადოდ კი მკითხველმა ესეც უნდა გაითვალისწინოს: ნუთუ ამ საეჭვო ხაჩკარებზე ნაკლებად მეტყველია ქართული წარწერები სომხეთის ტერიტორიაზე, ან უფრო მცირე საბუთია ანისში ქართული მოსახლეობის არსებობის წარმოსაჩენად საქართველოს კათალიკოსის მოწოდება მრევლისადმი, რომელიც ანისის მართლმადიდებლური ეკლესიის ქართულ წარწერაშია შემორჩენილი: „მკუიდრნო ამის ქალაქისანო ქართველნო!... ყოველსა ზედა უფროსად საღმრთოჲ (იგი) სიყუარული ერთმან ერთისაჲ მოიგეთ და ამით მიეცით სასურვო საღმრთოთა მცნებათა. ესე მე ეტიფანეს კათალიკოზსა ჩემითა კელითა დამიწერია, ოდეს ანის ეკლესიანი ვაკურთხენ.“⁵⁴ მიუხედავად იმისა, რომ სახელმწიფოებრიობადაკარგული სომხეთის ძველი ქალაქი ქართველმა მეფეებმა XI-XIII საუკუნეებში 5-ჯერ დაიპყრეს, ბოლოს კი საქართველოსაც შემოუერთეს, სომეხი ბაგრატუნების დედაქალაქი არავის გამოუცხადებია „ქართულ ისტორიულ დასახლებად“.

ისტორიული დასახლებებისა და იქ მაცხოვრებელთა უმეტესობის შესახებ მსჯელობის დროს, ცხადია, გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს პუნქტის სახელწოდებას. ახალქალაქი კი ისეთივე თავანკარა ქართული ტოპონიმია, როგორიც სამშვილდე, სამღერეთი, არაკვა, ბარალეთი, ყულალისი, მურჯახეთი, სათხე, მაჭატია, ახალციხე, სხვილისი, წყრუთი, წყალთბილა, წინუბანი და სხვ., სადაც მომავალში გამოსაცემი ბუკლეტების ავტორები სომხური ისტორიული დასახლებების არსებობას იგულისხმებენ. ამიტომაც ეს სახელები ასე დამახინჯებით დაბეჭდილი, რომ მათი ქართული წარმომავლობა არ გამოჩნდეს: შამშულდა, სამგრეთ, არაკოვა, ხულალის, მურჯახეთ, სათხა, მაჯადია, ახალცხა, სუფლის, წულრუთ, წლალთფილა, წინუბან... ასე შესაძლოა მათი სომხურად გააზრებაც კი მოხერხდეს.

ამგვარი მცდელობანი სომეხ მეცნიერებს ჩვენს დროშიც მოეპოვებათ. სომხურ ტოპონიმებადაა ჩათვლილი ცხილისი, ბოლნისი, კრწანისი, მანგლისი, დმანისი, თუხარისი, ოლთისი... დასაბუთების გარეშე სასურველი მიჩნეულია უკვე არსებულად, მიღებულად. უგულებელყოფილია ფაქტი, რომ ტოპონიმების შექმნა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმის მეშვეობით, საერთოქართული, პრაქართულის დროინდელი მოდელია, რომ ასეთი სახელებით სავსეა სამხრეთი, აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო. მაშასადამე, ამ მოდელის უცხოენოვანი წარმომავლობა გამორიცხულია.⁵⁵ ქართული

⁵⁴ Марр Н. Я. Надпись Епифанія, католикоса Грузіи (изъ раскопокъ въ Ани 1910 г.). СПб. 1910.

⁵⁵ Ошани А. Л., Сарджвеладзе З. А. Против извращения вопросов грузинской топонимики. Журн. „მაცნე“. ენისა და ლიტერატურის სერია. № 3. 1971. გვ. 170, 173-174.

წყაროებით ცნობილი ტოპონიმი ტაოსკარი (შდრ.: ტაშისკარი, კლდეკარი, ღართისკარი, ხიდისკარი...) გადაუსომხურებიან და წერენ „ტაიოც-ქარს“, ე. ი. „ტაოს ქვა“ – „ტაოს ციხე“. თან მიიჩნევენ, თითქოს ქართული ტოპონიმი განმარტდებაა სომხური სახელისა, რომელიც სინამდვილეში არ არსებობს. ასევე, სახელწოდება ტერიტორიული ერთეულისა და მდინარისა – ალგეთი, დაუშლიათ და წერენ „ალ-გეტ“-ს. სომხურად „გეტ“ მდინარეა, „აილ“ კი – სხვა, ე. ი. „სხვა მდინარე“⁵⁶ საინტერესოა, ასეთი შემოქმედების მიხედვით როგორ აიხსნებოდა ქართული ტოპონიმები: ენაგეთი, ტაგნაგეთი, გერგეტი, სოსანგეთი, რომელთაგან არცერთს მდინარესთან კავშირი არა აქვს.

სომხეთი, ისევე როგორც ბევრი სხვა, ადრევე დარბეული ქვეყანაა. გასაგებია სომეხთა ისტორიული მისწრაფება – როგორმე აღედგინათ დაშლილ-დაკარგული სახელმწიფოებრიობა. ეს წადილი მუხტავდა სომხურ ისტორიულ მწერლობას საუკუნეთა მანძილზე და იგი დღემდე შემორჩა. ამასთან, აშკარად ჩანს სომეხ ავტორთა სურვილი – დაემტკიცებინათ არა მარტო თავისი ისტორიულ-კულტურული უპირატესობანი, არამედ განევრცოთ კიდევ სომხეთის სახელმწიფოს საზღვრები მეზობლების ხარჯზე. ამაზე წერდნენ დიმიტრი ბაქრაძე და ილია ჭავჭავაძე, მიხეილ თამარაშვილი, ივანე ჯავახიშვილი, სიმონ ჯანაშია, ახლა – ალექსანდრე ონიანი და ზურაბ სარჯველაძე, დავით მუსხელიშვილი და ბონდო არველაძე...

ქართველ მეცნიერთა შეშფოთება ამ საკითხებზე უსაფუძვლო არ იყო. ზემოთ მითითებულ მოხსენებაში ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა: „როდესაც ა/კავკასიაში ერობის შემოღებაზე ლაპარაკი დაიწყო და წინასწარ მსჯელობას შეუდგნენ, მაშინ უკვე ყველასათვის ცხადი შეიქმნა, რომ სომეხ პოლიტიკოსებს სომეხთა საქართველოში გადმოსახლება, ოსმალეთისაგან დაბეჩავებულ თავიანთ თანამოძმეთა მარტო ფიზიკურად გადარჩენის თვალსაზრისით არ აინტერესებდათ, არამედ გარკვეული პოლიტიკურ-ეროვნული გეგმის, გაბნეულ სომეხთათვის ერთი მთლიანი ტერიტორიის შესაქმნელად იყო საახალშენოდ ადგილები არჩეული.“⁵⁷

1913 წელს, როდესაც სომხებმა ახალქალაქის მაზრის თბილისის გუბერნიიდან გამოყოფა მოითხოვეს, მათ სურდათ დანარჩენ სომხურ მაზრებთან შეერთებით შეექმნათ მთლიანი თვითმმართველი ოლქი, სომხებით დასახლებული გუბერნია. სპეციალურმა სამაზრო კომისიამ მაშინ ერთხმად უარყო ეს აზრი, რის საბუთადაც, პირველ რიგში, დაასახელა ჯავახეთის უმჭიდროესი ეკონომიკური კავშირი თბილისთან და სხვა ქართულ მხარეებთან.⁵⁸

I მსოფლიო ომში გერმანიის დამარცხებით ოსმალეთიც მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდა. სწორედ ამ დროს, 1918 წელს, სტამბოლში დაიბეჭდა ივ. ჯავახიშვილის სიტყვით, „სომხეთის ვითომც ფანტასტიკური რუკა, რომელიც შავი ზღვითგან კასპიის ზღვამდე გადაჭიმულა და სამსუნის ოდნავ აღმოსავლეთით, შავ ზღვაზე მდებარე ადგილთაგან ხმელთაშუა ზღვამდე აღწევს და სელევკიის ჩრდილოეთით მდებარე ადგილთაგან, ქ. არდაველის ოდნავ ჩრდილოეთით მიმავალი ხაზით, ამ სრულიადი სომხეთის სამზღვარი კასპიის ზღვასთან თავდება. ბათუმი, ახალციხე,

⁵⁶ Мухелишвили Д. Л., Арвеладзе Б. Истина вечна... „Литературная Грузия“. 10. 1988. стр. 143-144, 150.

⁵⁷ ივ. ჯავახიშვილის მოხსენება საქართველოს მთავრობას 1926 წ. სცსსპ. ფონდი 476. საქმე № 6. ფურც. 82-III.

⁵⁸ ივანე ჯავახიშვილი. საქართველოს საზღვრები. თბ. 1919. გვ. 40-42.

თვით მცხეთა და ტფილისიც კი, ამ რუკაზე სომხეთშია მოქცეული და საქართველოს პატარა, ვიწრო ზოლი-ლა აქვს მიკუთვნებული.

ამავე დროს, იმავე სტამბულში ზემოხსენებული ფანტასტიკური რუკისდა მიხედვით, ახალი სრულიადი სომხეთის სახელმწიფოს რუკა იქნა გამოცემული, რომელშიაც სომხეთი უშველებელ სახელმწიფოდ არის წარმოდგენილი და თითქმის იმავე საზღვრებითაა აღნიშნული. ოსმალეთის დიდი ნაწილი შიგ არის მოქცეული, ტრაპიზონი, ორდუ, ქ. კესარია, ადანა, ედესა, თვით სპარსეთის ჩრდ. ნაწილიც ქ. თავრიზითა და არღებილით, სომხეთის კუთვნილებად არის აღნიშნული. ფანტასტიკურ რუკასთან შედარებით, აქ საქართველოს ოდნავ დათმობილი აქვს. შავ ზღვაზე საზღვარი ბათუმის სამხრეთით იწყება მაკრიალის ჩრდილოეთით, იმერხევი სომხეთისად არის აღნიშნული, მაგრამ ახალციხე საქართველოშია მოქცეული, სამაგიეროდ ახალქალაქი სომხეთშია აღნიშნული და აქეთგან მოსაზღვრე ხაზი ჩრდილოეთისკენ იწევს და საქართველოსა და სომხეთის სახელმწიფოს შორის სამზღვრადაა გატარებული. შემდეგ სომხეთის საზღვარი მტკვრის გასწვრივ მიიმართება და ქ. განჯაც სომხეთის კუთვნილებად არის აღნიშნული. ცხადია, რომ ახალი სომხეთის სახელმწიფოსათვის ასეთი საზღვრები ეთნოგრაფიული პრინციპის მიხედვით არ არის შემოფარგლული, ეს გეგმა არც ისტორიულ საფუძველზეა დამყარებული, რადგან არასდროს ასეთი სომხეთი, რომელიც XI ს-ის შემდეგ პოლიტიკურად აღარ არსებობდა, არ ყოფილა. შეიძლება ითქვას, რომ მის შემდგენელთ ოდნავი ლიტონი საღი გონიერებაც არ ატყვიათ. სომხეთის მთავრობის დელეგაციამ ... ამგვარი რუკა მსოფლიო კონფერენციას წარუდგინა სომხეთის სახელმწიფოს ამ საზღვრებში დასამტკიცებლად... სომეხთა დელეგაციის წარდგენილი რუკისა და სტატისტიკური ცნობების სიცრუე ყველასათვის ცხადი შეიქნა და თვით ფრანგი, ინგლისელი და ამერიკელი წარმომადგენლების თვალში, სომეხთა დელეგაციის ფანტასტიკურ გეგმებს ყოველგვარი ნდობა დაუკარგა... უზარმაზარი სომხეთის გეგმა დაიმსხვრა და საპნის ბუშტივით გაქრა.⁵⁹

1919 წელს იგივე მცდელობა განმეორდა. ამას მოჰყვა ადგილობრივი „მთავრობის“ მიერ სტამბულში გაგზავნილი დეპეშა ევროპის დიდი სახელმწიფოების მისიებისადმი, რითაც თვითგამორკვევასა და ცალკე კანტონის შექმნას მოითხოვდნენ. ეს ცდაც უშედეგოდ დამთავრდა.

1918-1919 წლების სამოქალაქო ომის შედეგად აოხრებულ ჯავახეთს ეკონომიკური სიდუხჭირეც დაერთო. მაშინ საქართველოს იმდროინდელი მთავრობის სპეციალური კომისია მოითხოვდა სასწრაფოდ გაეგზავნათ იქ სათესლე ხორბალი, ხოლო მეტისმეტად შესუსტებული ქართული ელემენტი გაეძლიერებინათ „კოლონიზაციის საშუალებით“.⁶⁰ ჩატარებულ ღონისძიებებს შესამჩნევი შედეგი არ მოჰყოლია.

1922 წელს სომეხთა იმავე წრეებმა ახალი პროექტი წარადგინეს, რომლის მიხედვით ჯავახეთის ანუ ახალქალაქის მაზრის უდიდესი ნაწილი ბორჩალოს მაზრას უნდა შეერთებოდა, რათა შექმნილიყო ერთიანი სომხური ადმინისტრაციული ერთეული. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, „ცხადია ეს გეგმაც ამ ორი მაზრის საქართველოს სსრ საზღვრებიდან გამოყოფის და სომხეთთან შეერთებისათვის

⁵⁹ ივ. ჯავახიშვილის მოხსენება საქართველოს მთავრობას 1926 წ. სცსსა. ფონდი 476. საქმე № 6. ფურც. 82-111.

⁶⁰ დავით კოჭორიძე. სამცხე-ჯავახეთი - წარსული და დღევანდელი. თბ. 1987. გვ. 120, 132.

ოსტატურად მოგონილი პირველი საფეხურის პროექტი იყო, რომელსაც აუცილებლად მეორეც მოყვებოდა. საკმარისია ადამიანმა დაშნაკელთა რუკებს თვალი გადაავლოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რომ აქაც ბრძოლა იმავე წინანდელი მიზნის სხვა გზით განხორციელებისათვის სწარმოებდა.“ 1923 წელს ეს ცდაც მარცხით დამთავრდა.

ამის შემდეგ კიდევ ყოფილა მორიგი პროექტი, რასაც ივ. ჯავახიშვილის მოხსენების ბოლო აბზაცები მოწმობს: „ორიოდე სიტყვა კიდევ ვითომც ახალ პროექტზე ჯავახეთისათვის ავტონომიის მინიჭებისა და გამოყოფის აუცილებლობის შესახებ. ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ საითგან და რისთვის მომდინარეობს ეს პროექტიც... ამ გეგმის განხორციელებით, ამავე დროს ქართველი მშრომელი ხალხის იმ ნაწილს, რომელიც მესაქონლეობას მისდევს, არსებობის უკანასკნელი ლუკმა უნდა ექნეს პირითგან გამოგლეჯილი და მეცხვარეობა საქართველოში უნდა მოისპოს სრულიად. თუ წინანდელი რუსეთის ბატონობის დროს ქართველი ხალხის ინტერესები საქართველოში ფეხქვეშ იყო გათელილი და თავისუფალი მიწა საქართველოში რუს და სომეხ მოხელეების პოლიტიკის წყალობით, მხოლოდ სომხებმა და რუსებმა ჩაიგდეს ხელში, ნუთუ ეხლაც შესაძლებელია, რომ ქართველი ხალხის სასიცოცხლო ინტერესები“ ამ პროექტების განხორციელებას შეეწიროს მსხვერპლად... „ეს იმდენად დაუჯერებელი რამეა, რომ დარწმუნებული ვარ სსსრ მთავრობა ამ პროექტსაც უარყოფს, როგორც უარყოფილ იყო ... ამისივე მსგავსი პროექტები.“⁶¹

ცნობილია, რომ ბედის უკუღმართობით სომხები ძველთაგან გაიფანტნენ და გადასახლდნენ ახლო თუ შორეულ ქვეყნებში. მათი მნიშვნელოვანი დასახლებანი დღესაცაა ინდოეთში, ლიბანში, თურქეთში, რუსეთში, ევროპისა თუ ამერიკის ქვეყნებში. ასეთ პირობებში, მაინცდამაინც საქართველოსა და აზერბაიჯანის სომხეთთან მომიჯნავე რაიონებში „სომხური ისტორიული დასახლებების“ გამორჩევით მოძიების მიზანი შეშფოთებას იწვევს. არც ესაა უსაფუძვლო: კავკასიაში ბოლშევიკური დიქტატურის დამყარების პირველსავე წლებში საქართველომ უბრძოლველად დაკარგა ყოფილი ბორჩალოს მაზრის სამხრეთი რაიონები, რომლებიც სომხეთს გადაეცა. გადაეცა კი ერთი ნიშნით – იქ მოსახლე სომხების გამო. ასე რომ, ეს ბუკლეტები ამ სახით (თუ მათი ბეჭდვა განხორციელდა) საკმაოდ მიზანმიმართული და არც ისე უწყინარი გამოცემა ჩანს. ამით ავტორები მხოლოდ გულს როდი იმაგრებენ. ისინი ქმნიან რუსულ და ინგლისურენოვან მკითხველებში საზოგადოებრივ აზრს და რაც მთავარია, არწმუნებენ საქართველოს ამ პუნქტებში მოსახლე სომხებს, რომ ეს დასახლებები ისტორიული სომხური მიწებია.

მრავალწლიანი გამოცდილება გვარწმუნებს, რომ მხოლოდ სამეცნიერო თუ პუბლიცისტურ პრესაში გამართული კამათი და ვაი-ვიში ჩვენს სატკივარს ვერ შევლის. ამასთან ერთად აუცილებელია უფრო ქმედითი ღონისძიებანი. სომხეთის პარლამენტის თავმჯდომარემ საქართველოში ამასწინანდელი ვიზიტისას განაცხადა, რომ ვიდრე სომხეთს დღევანდელი მთავრობა ეყოლება, ჯავახეთში ყარაბაღის მსგავსი მოვლენები მოსალოდნელი არ არის... თურმე ამისი მადლობელიც უნდა ვიყოთ!

⁶¹ ივ. ჯავახიშვილის მოხსენება საქართველოს მთავრობას 1926 წ. სსსსპ. ფონდი 476. საქმე № 6. ფურც. 82-111.

P. S. წერილი დასრულებული მქონდა, როდესაც გავეცანი მოსკოვში 1993 წელს 20.000-იანი ტირაჟით გამოცემულ წიგნს – Мамулов/С. С. "Удивительный народ из страны чудес (Армения и армяне – уникальный феномен цивилизованного мира)".

წიგნში ასეთი თავებია: სომხეთი და სომეხი ხალხი – ისტორიის განუმეორებელი და ნათელი პანორამა; სომხეთი და სომეხი ხალხი – სიმბოლო საწყისისა, რარიტეტისა და პროგრესისა; სომეხი ხალხი – გამავრცელებელი დიდი და კეთილშობილური მისიისა; სომხები – გამოჩენილი მოღვაწენი, დამფუძნებლები, პირველადმოძიენნი, ორგანიზატორები, ნოვატორები, ინიციატორები; სომეხი ქალები – გონების, სილაძაზისა და სულის დიდებული კავშირი; სომხეთი და სომეხები – მიზიდულობის ცენტრი და მიძღვნათა ობიექტი და სხვ.

ქვეყნითა და ხალხით აღტაცებულ ავტორს გულწრფელად სჯერა და მკითხველიც სურს დაარწმუნოს, რომ „სომხეთს არ გააჩნია წიაღისეულის დიდი მარაგი, ვეება ტერიტორიები და სხვა რესურსები... სამაგიეროდ, ინტელექტი – ესაა „სომხური ნავთი““ (გვ. 3)... „ორიდან ერთი სომეხი ყოველთვის ხელმოცარული პოეტია, ყოველი სომეხი – ფილოსოფოსი, სომხების ნახევარი კი – საგარეო საქმეთა მინისტრებია“ (გვ. 10)... „გადმოცემის თანახმად, ადამი და ნოე სომხურად ლაპარაკობდნენ“ (18)... „სომხური სამხარეულო ყველაზე ძველია“ (22)... „ძველ სომხეთში იყო ანაიტისის ტაძარი, სადაც კულტმსახურებას ეწეოდნენ ახალგაზრდა გოგონები. უცხოელებს აქ ელოდათ სომეხ ქალთა აღერსი, დიდი ან მცირე – გასამრჯელოს მიხედვით. სომხებს არასოდეს ჰქონიათ პარამხანები“ (23)... „სომხეთი და სომეხი ხალხი – ესაა მჭევრმეტყველი ფაქტების პალიტრა, რომელიც უმეტესად გამოაველენს პირველს, საუკეთესოს, განუმეორებელს. სომხეთი კაცობრიობის აკვანია... ადამი და ევა ცხოვრობდნენ სამოთხეში, რომელიც სომხეთის ზეგანზე მდებარეობდა“... „სომხეთია სამშობლო ხორბლისა... ვაზისა... გარგარისა... ლუდისა“ (24-25)... „სომხეთი მსოფლიოში ერთადერთი ქვეყანაა, სადაც არასოდეს არსებულან კასტები, მონები, ყმები“... „სომხეთი მსოფლიოში ყველაზე ძველი ქრისტიანი ერია“ (27)... „XX საუკუნის ყველაზე დამანგრეველი მიწისძვრაც სომხეთში იყო 1988 წელს“ (29)...

„ბაბილონისა და ეგვიპტის სახელმწიფო მოღვაწეთა შორის I ადგილი სომხებს ეკუთვნოდათ“... „ისტორიის ყველაზე კრიტიკულ მომენტებში მრისხანე სპარსეთს სომეხი მეომრები იხსნიდნენ ხოლმე. ბაღდადისა და მაროკოს არაბმა ხალიფებმა ძალიან ბევრი ქვეყანა სომხების ხელით დაიპყრეს.“ „ჯვაროსნები თავის საუკეთესო ბრძოლებს გულად სომეხ მეომრებს უმაღლოდნენ.“ „აღმოსავლეთის მთელი მრეწველობა სომხების ხელთ იყო“ (36)... „ბიზანტიის იმპერიაში მაკედონელთა ანუ სომხური დინასტია რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში სათავეში ედგა სახელმწიფოს. იქაურ ტახტზე იჯდა არანაკლებ 15 სომეხი იმპერატორისა. ბერძნულის გვერდით, სომხური სახელმწიფო ენა იყო“ (37)... „სომხებმა დააარსეს ქალაქები: ახალი ჯულფა (ირანი), კალკუტა (ინდოეთი), დუმბროვენი და გერლა (უნგრეთი), იაზოვსკი (პოლონეთი), ყიზლარი, მოზდოკი, არმავირი, ბუდიონოვსკი, ნოვოროსიისკი (რუსეთი), კოტოვსკი და გრიგოროპოლი (მოლდოვეთი)“... „ევროპაში სომხებს შეუტანიათ გარგარი, ბალი... ხელს უწყობდნენ ყავის ფართოდ გავრცელებას“ (37, 38)...

„სომხურმა ხუროთმოძღვრებამ მრავალმხრივ შეუწყო ხელი რომაული რელიგიური ხელოვნების ჩასახვას, მან მისცა დასავლეთს გუმბათი, გადამწყვეტი

როლი ითამაშა გოთიკის წარმოშობაში. სომხური ხუროთმოძღვრების გავლენა ეტყობა იტალიის, საფრანგეთის, გერმანიისა და ირლანდიის ქალაქებს“ (40-41)... „რუსეთში მხოლოდ სამი ხალხი იყო საიმპერიო: რუსები, გერმანელები და სომხები. ისინი ქმნიდნენ რუსულ კულტურას“ (46)... „სომხები იბრძოდნენ ალექსანდრე ნეველის დროშის ქვეშ, ეხმარებოდნენ რუსებს ყივჩაღების წინააღმდეგ 1309 წელს, გრიუნვალდთან 1410 წელს, გადამწყვეტი როლი ითამაშეს ყაზანის განთავისუფლებაში (1552 წ.)“ (48)... „რუსული ენის ინსტიტუტის თანამშრომლები ს. კოჩარიანს რჩევას ეკითხებოდნენ – როგორ გამოეთქვათ სწორად ესა თუ ის რუსული სიტყვა“ (51)...

სომხები ყოფილან ბულგარეთის მეფე სამუილი, რუმინეთის მეფე მიხაი მამაცი, ლიბანის სულთანი დაუდ-ფაშა, ეგვიპტის სულთანი სალადინი და ნაპოლეონის პირადი მცველი რუსტამი (57), იმპერატორ იუსტინიანეს მხედართმთავარი ნარსესი, იოაკიმ მიურატი (64) და ნეფერტიტი (136)... ბრეჟნევი სომეხს გადაურჩენია წყალში დახრჩობისაგან... ალ. მატროსოვისთვისაც სომეხს გადაუცია კომკავშირელის ბილეთი (150)... ფრანსუა რაბლე თავის „გარგანტუა და პანტაგრუელი“ ხუთჯერ ლაპარაკობს სომხებზე (159)... ავტორს არ დაუვიწყებია კამოს გმირობათაგან ყველაზე გასაკვირველი – გენიალური სიმულაცია, რომელმაც შეცდომაში შეიყვანა ბრძენი ბერლინელი ფსიქიატრიც კი (171)... ბოლოსიტყვას ავტორი ამთავრებს წინადადებით: „ასეთი წიგნები აუცილებელია როგორც ჰაერი“ (174)...

სპეციალურად კომენტარების გარეშე მოტანილი ციტატებიდან ყველა დაინახავს, რომ ამ წიგნში არაფერია მეცნიერულად საყურადღებო. იგი საინტერესოდ საკითხავი ცნობარის შექმნის მიზნით დაუწერია მოჭარბებული „პატრიოტიზმით“ შეპყრობილ ავტორს. შეუძლებელია მისი სერიოზულად მიღება და იქნებ არც ღირდა მასზე ყურადღების გამახვილება. მაგრამ საქმეც ისაა, რომ ამ წიგნში გადმოცემული ამბების შეთხზვა-მოგონებას მხოლოდ ავტორის ფანტაზია არ ეყოფოდა. ცხადია, იგი ნასაზრდოებია სწორედ ზემოთ განხილული ბუკლეტებითა და მისი მსგავსი ტენდენციური ლიტერატურით. ამან კი, შესაძლოა, ბევრი გულუბრყვილო მკითხველი დააჯეროს. ეს წიგნი ენაკვიმატი ჟურნალისტებისთვის შეიძლება ნამდვილი მონაპოვარი გახდეს, მაგრამ ჩვენი ყურადღება ასეთმა კურიოზულმა შემთხვევებმაც არ უნდა მოადუნოს.

თებერვალი-აპრილი, 1997 წ.

* * *

ზემოხსენებულის გარდა, ყურადღების გამახვილება საჭიროა იმიტომაც, რომ ამ „საკვირველი ხალხის“ ჯავახეთში მცხოვრები ნაწილი არ სჯერდება თავის „სასწაულების ქვეყანას“ და სხვათა მიწების დაპატრონებას ლამობს. ამაში კიდევ ერთხელ დამარწმუნა 1997 წლის აგვისტოში ჯავახეთში მოწყობილმა ექსპედიციამ, რომელიც დააფინანსა ფონდმა „ღია საზოგადოება – საქართველო“.

XIX საუკუნიდან ქართული წარწერების წაშლა-მოსპობა ჯავახეთში ხშირი მოვლენა გახდა. 1933 წელს ნიკო ბერძენიშვილს სოფ. სათხეში „ახარეს“, რომ იქაური ქართული წარწერა „зачистили“. მის დღიურში სხვაც ბევრია ასეთი

შემთხვევები აღნიშნული. ეს პროცესი დღემდე გრძელდება: 1971 წელს ახალქალაქის რაიონის სოფელ აგანაში, 1906 წელს აგებული სომხური ეკლესიის სამხრეთ კედელზე, ჯერ კიდევ იყო შერჩენილი ქვა ქართული ასომთავრული წარწერით, რომელშიც ბასილი აკანელი იხსენიებოდა. „ბ“ თავშეკრული იყო, „ე“ და „ო“ კი — მარცხენა შვერილის გარეშე (რაც საპატიო სიძველის ნიშნებია). ქვე მათინ თავდაყირა ჩაეშენებინათ. ახლა წარწერა გადაშლილია, კვალიც არ ეტყობა... იქაური მოსახლეობის ერთმა ჯგუფმა ეკლესიაში არ შეგვიშვა, ფოტოგრაფირების ნებას არ გვაძლევდნენ — ეს სომხური ეკლესიაა, ახალქალაქიდან ნებართვაა საჭირო, თქვენ გინდათ ქართველები და სომხები ერთმანეთს წაჰკიდოთო... ვერ შევედით დადემის, ალასტანის ძველ ქართულ ეკლესიებში — ბოქლომდადებული კარების გასაღებები დაიკარგაო, გვიოხრეს. ღრიჭოებიდან ჩანს — ეკლესიები გადაყრილი ნივთებითა და სამშენებლო ნაგვითაა გამოტენილი.

გარდა იმისა, რომ აშენებენ ახალ, გუმბათიან ტაძრებს, ძველ ქართულ ეკლესიებში შეაქვთ თავისი დამზადებული ხატები: ნახევრად შიშველი, მობანაკე ქალების სურათები (ჩანს, ანგელოზებად მიუჩნევიან), მამაზეციური ხელში ყრმა იესოთი (?)... აქვე მოაქვთ სომხური ლოცვანი, პლაკატები, მოილოცავენ თავის დღესასწაულებს. მთელ ამ მოღვაწეობას გაცილებით მიზანდასახულად და გეგმაზომიერად წარმართავენ, ვიდრე წინათ ხდებოდა. შეიმჩნევა უფრო შემაშფოთებელი სიახლეებიც: თუ აქამდე სომხურ ეკლესიებს აშენებდნენ ქართულის გვერდით, ან ცალკე, ახლა ირჩევენ მოზრდილ, გალაკნიან ნამონასტრალებს და იქვე აშენებენ ახალ უსახურ შენობებს. ახალქალაქის რაიონის სოფელ ბეჟანოს მახლობლად, წყაროთა სათავეებთან, მეფეთა სადგომი იყო. იქ მყოფ დავით აღმაშენებელს მოახსენეს ანელმა თავადებმა ქ. ანისის მოცემა.⁶² სწორედ აქ, მთაზე, გალაკნიანი ნამონასტრალია შემორჩენილი. ეკლესიის საკურთხეველში აუგიათ უსარკმლო, აფსიდიანი შენობა, რომელსაც გადახურვა და კარის ჩამოკიდებაა აკლია. მონასტრის ძველი ქვები თავიდან გაუთლიათ, ძველი ქართული ჩუქურთმიანი ქვები კი უადგილოდ ჩაუყოლებიათ კედლის შიდა წყობაში.

ეს შემთხვევითი რომ არაა, ჩანს მეორე მაგალითითაც: სამსრიდან ღრტილას (ახლა „იხტილას“ ეტყვიან) მიმავალი გზის სამხრეთით სამონასტრო კომპლექსია, რომელსაც „ვანქს“ უწოდებენ (ადრე მელვრეკი ერქვა). აქაური ქართული ეკლესია საკუთარი ინიციატივით გაუთხრია ერევანში ფიზიკა-მათემატიკის ფაკულტეტდამთავრებულ ღრტილელ კიმიკ სამველიანს, ყარაბაღის ომში გამარჯვებულს, გადაურჩევია ქვები და გაუმზადებია. ღრტილაში მოსახლეობა უკვე ფულს აგროვებს, რომ იქაც საკუთარი სალოცავი დააშენოს ძველ ქართულ ნამონასტრალს. ასეთივე გეგმა აქვთ მთაში შერჩეული ერთი ეკლესიის მიმართაც.

ახალქალაქის რაიონის სოფელ ორჯასთან, კანიონის ნაპირზე, განლაგებულია გრიალა („კირიას“ უწოდებენ). ეს შესანიშნავი ნასოფლარი — ეკლესიით, ხევიდან ამომავალი გზით, მისი დამცველი სიმაგრით, ქუჩებით, ხაროებით, დარნებით — ერთი გამორჩეულთაგანია ზემო ჯავახეთში. მის ტერიტორიაზე 6 ქვის სამხერხაოა გამართული. ისინი ახლა აღარ მოქმედებენ, მაგრამ ნასოფლარის ძველი, მზა ქვების დახერხვა უკვე საკმაოდ მოუსწრიათ...

როდესაც ადგილობრივ ახალგაზრდებს ავუხსენით, რომ არსებობს ძველთა დაცვის სამმართველო, სპეციალური კანონი, რომელიც ისტორიული ძეგლების

⁶² ლევი ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქაროლი

ხელშეუხებლობას იცავს, რომ მათი ქმედება კანონის დარღვევაა, რატომღაც გაიკვირვებს — „Джавахк, это же армянская земля!“ ასე ესმით ოჯახში, ასწავლიან სკოლაში. ჩვენ კი ამის საპირისპიროდ მხოლოდ კანონი გვაქვს, რომელიც აქ არ მოქმედებს, ყოველ შემთხვევაში, ჯავახეთში ამისათვის არავინ დაუსჯიათ. ყველაფრიდან ჩანს, რომ XIX საუკუნეში შემოსასრულებელი ქრზერუმელი სომხების შთამომავალნი არა მარტო ეპატრონებიან ჯავახეთის სომხებს, არამედ აქედან ყოველივე ქართული სიძველის ამოძირკვასაც ცდილობენ.

ცხადია, მათ ამაში ხელს ვერ შეუშლის ქართული მოსახლეობის უმწეო უმცირესობა (10 %), რომელიც სომეხთა დიდი უმრავლესობის მიერაა შევიწროებული. მერაბ კოსტავას ფონდის მიერ ნაყიდ სახლებში ჩასახლებულ ქართველთაგან, გაუსაძლისი პირობების გამო, ბევრმა გაყიდა ბინა და უკან დაბრუნდა... ახალმოსახლე აჭარლებს მარცვავენ, ქურდები კი დაუსჯელნი რჩებიან ისევე, როგორც დაუსჯელნი დარჩნენ ჩვენი ექსპედიციის გაქურდვის შემთხვევაში — პოლიციამ მათ კვალს ვერ მიაგნო... ახლა მოსახლეობაში ხელმოწერებს აგროვებენ ახალქალაქში გუბერნიის ცენტრის შესაქმნელად.

ასეთ პირობებში ნიშანდობლივია ახალქალაქში დაბანაკებული რუსული სამხედრო ნაწილის პლაკატი (დაახლოებით 15 მ სიგრძისა და 3 მ სიმაღლის), რომელიც ყაზარმებში შესასვლელთან, ტრასაზეა გამოდგმული. იგი იწყება მოწოდებით: „Владей этой землей без опаски... российская армия тебя защитит...“ აქვეა ამ სიტყვების ავტორის პორტრეტიც. ვის გაახსენდა ახლა ბოლშევიკების მიერ რეაქციონერად შერაცხილი გენერალი პასკევიჩი? — ცხადია იმას, ვისაც ეს მოწოდება ხელს აძლევს. იგი პირდაპირ აქეზებს და ზურგს უმაგრებს ჯავახეთში მოსახლე სომხებს.

ნათელია, რომ კავკასიის სხვა კუთხეების მსგავსად რუსეთის იმპერიამ 1830 წლიდან ჯავახეთშიც დატოვა ნაღმი, რომელიც დისტანციურ მართვას ექვემდებარება. სომხეთის ელჩი საქართველოში კი დაბეჯითებით იმეორებს: ჯავახეთის საკითხი საქართველოს სახელმწიფოს საშინაო საქმეაო.

სექტემბერი, 1997 წ.

*„არბანუჯის“ რედაქცია უღრმეს მადლობას უხდენს ქ-ნ ეკა ჯანდიერს
ილუსტრაციების მონულებისათვის*

*(წარმოდგენილი ფოტოების ძირითადი ნაწილი გადაღებულია ნიკოლოზ არჩვაძისა და
მიხეილ კობლოვსკის მიერ)*

*Редакция журнала „Артануджи“ выражает глубокую благодарность
г-же Екатерине Джандиери за предоставленные иллюстрации*

*(Большая часть фотографий выполнена
Николозом Арчвадзе и Михайлом Козловским)*

ახალქალაქის კოხუბო, ყოფი-ბაქალაქი. ხეობის ხედი აღმოსავლეთიდან. ფოტო ნიკოლოზ შიხვაძისა.
Ахалкалакский мыс. Крепость и городище. Обшир вид с восточной стороны. Фото Николая Арчавадзе.

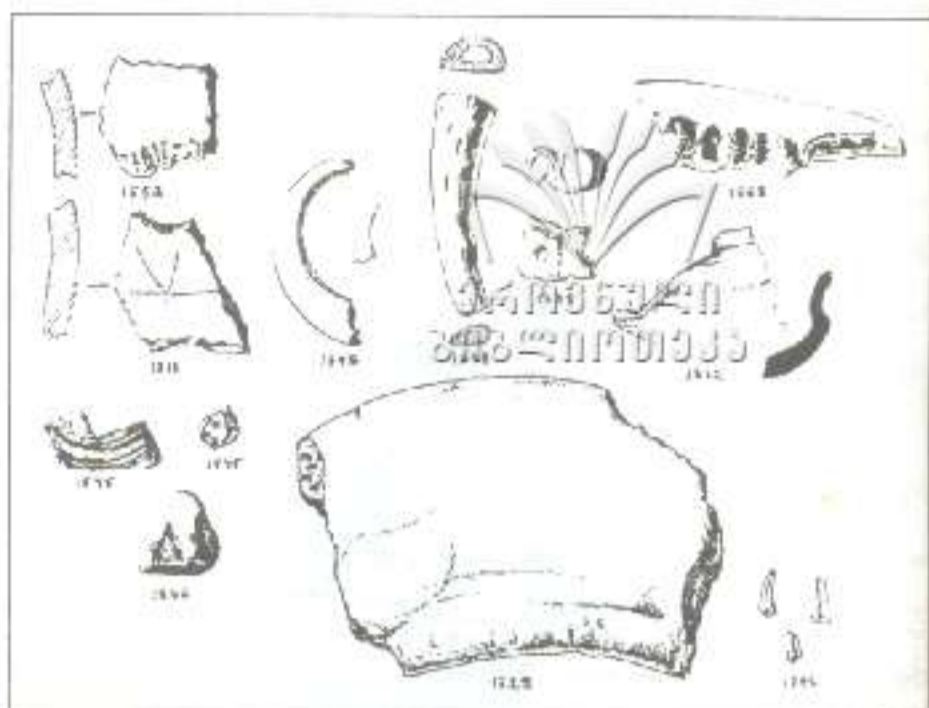

ჩაღვბუთის ახალქალაქი, ყოფი-ბაქალაქი. ხეობა, ახლანდელი კონსტანტინე მუსხელიშვილისა.
Ахалкалаки Джавахетский. Крепость и городище. Генплан. Обмер Константином Мелитаври.

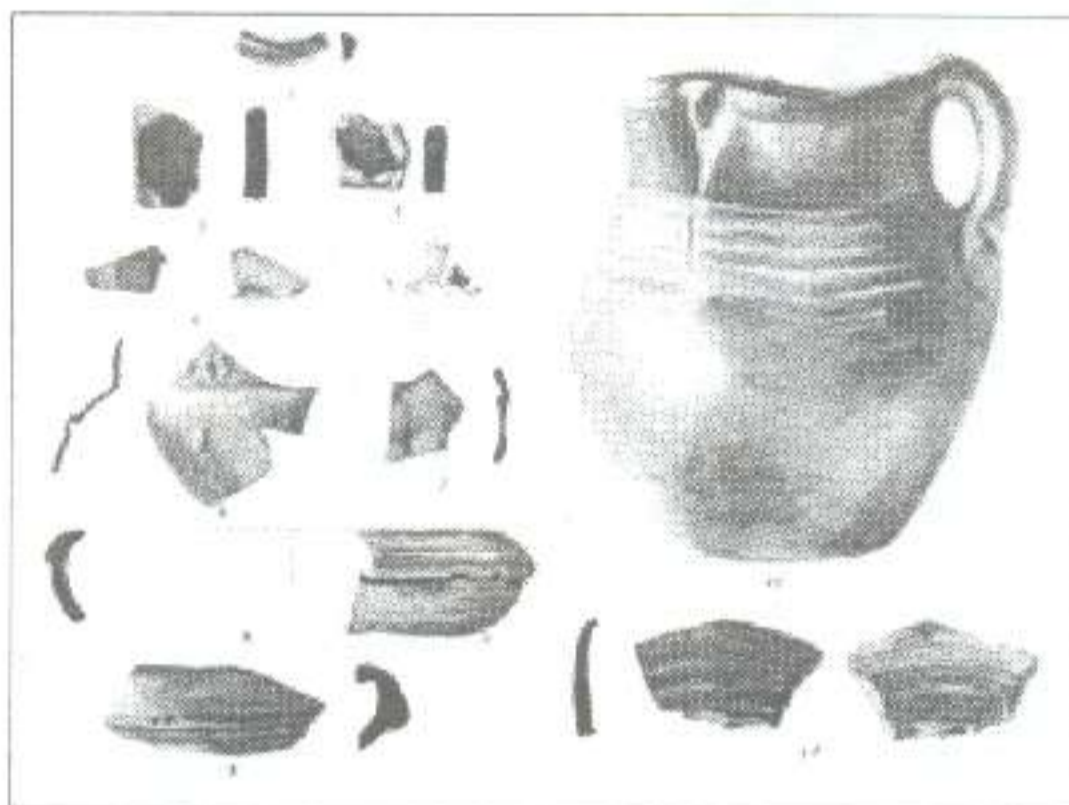
მკვებრ-არაქსის კულტურა.
თიბის ქოთანი ახალქალაქიდან.
ქ. წ. IV-III ათასწლეულთა მიჯნა.

Кура-Араксская культура. Глиняный
кувшин из Ахалкалаки.
Рубеж IV-III тысячелетий до Р. Хр.

ახალქალაქის ნაქალაქარო ნახაზდარი № 3. ძეღის, ქვისა და კერამიკის ნივთები.
ქ. წ. III ათასწლეული. ნახაგი ნისი თიყუხრობისა.

Городище Ахалкалаки. Сооружение N 3. Образцы керамических, костяных и
каменных изделий. III тысячелетие до Р. Хр. Рисунок Нино Топуридзе.

ახალქალაქის ნაქალაქარო ნახაზდარი № 1. კერამიკული ნაწარმი. IX-X სს.
Городище Ахалкалаки. Сооружение N 1. Керамические изделия. IX-X вв.

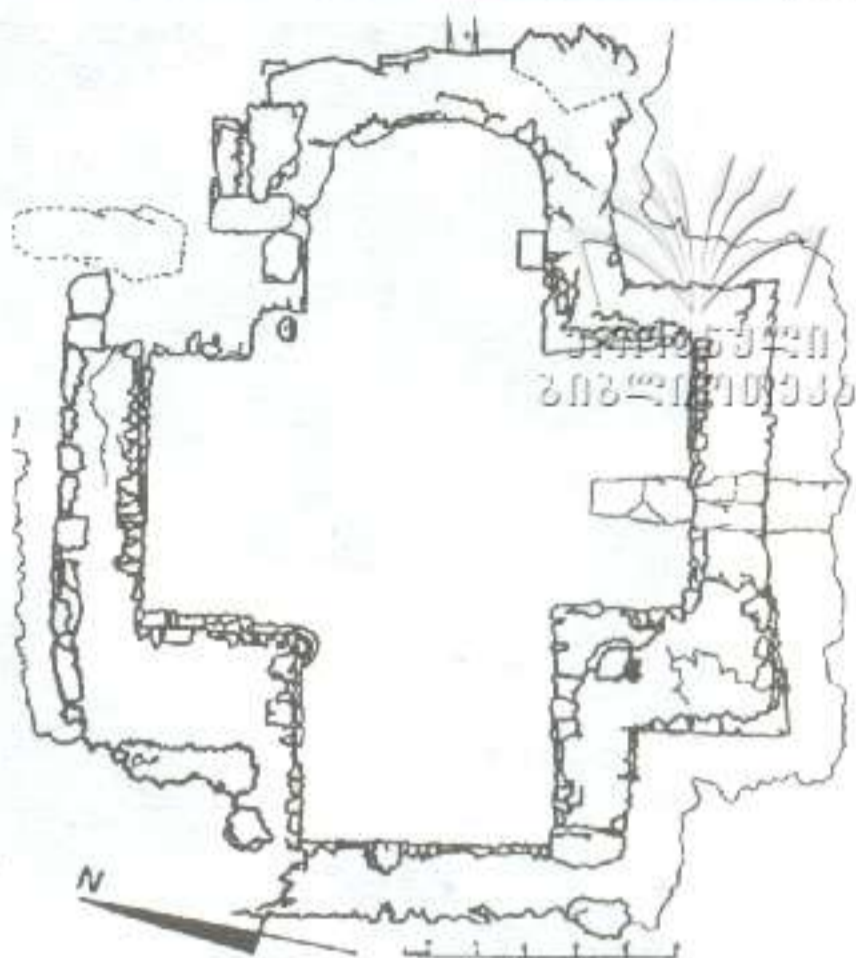
თეთრი თიბის ჯიბჯღა. IX-X სს.
Кувшинчик из белой глины. IX-X вв.

წამლისუერწერნაქიახი ქოთანი. X-XI სს.
Лигобированный кувшин. X-XI вв.

ჯავახეთის ახალქალაქი.
 კურსებურთა ეკლესიის ნანგრევთა ნაქალაქობის
 ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოლში. IX-X სს.
 (აღდგენილთა XII-XIII სს. ხუროთმოძღვრებად). გეგმა.
 ახმციანი თეიმურაზი ჯავახეთისა.

Ахалкалаки Джавახетский.
 Развалины крестообразной церкви
 в северо-восточной части городища.
 IX-X вв. (восстановлена в XII-XIII
 веках). План. Обмер Теимураза Джанаридзе.

ეკლესიის სიბირკულში ჩადგმული
 სვეტიცხოვის ღვგალი. IX-X სს.

Деталь капители, встроенная
 в фундамент церкви. IX-X вв.

ქვაკუთხრის ბაზა (V-VI სს.),
 ჩადგმული ეკლესიის სიბირკულში (IX-X სს.).

База каменного креста (V-VI вв.),
 встроенная в фундамент церкви (IX-X вв.).

რომბულიორნამენტის ქვა
 ახალქალაქის ეკლესიიდან. VIII-X სს.

Камень с ромбовидным орнаментом из
 Ахалкалакской церкви. VIII-X вв.

კოლუკებიანი სვეტიცხოვის ღვგალი
 ეკლესიის სიბირკულში. VIII-X სს.

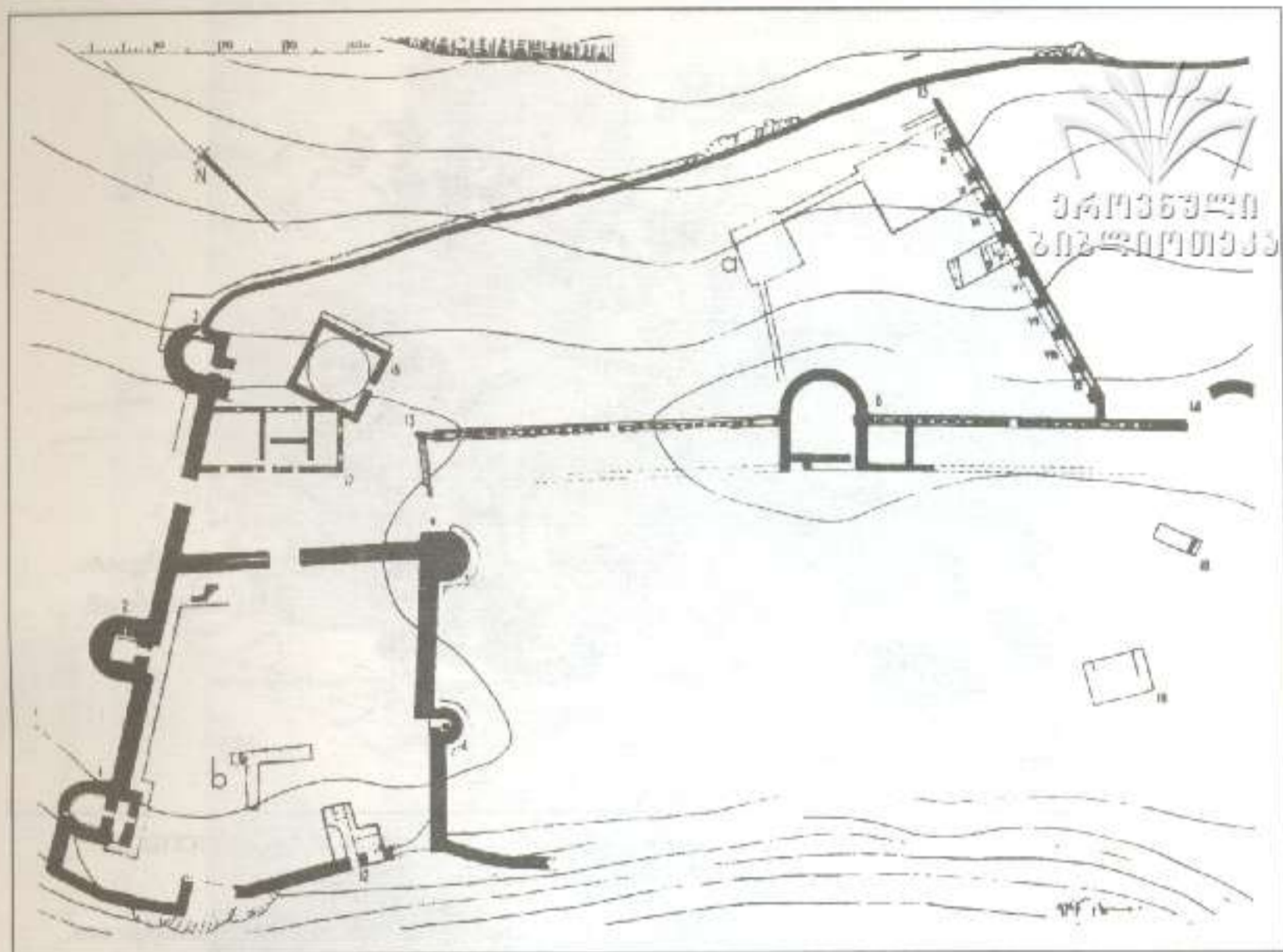
Капитель с волутами
 из фундамента церкви. VIII-X вв.

ნაქალაქარი, ნახახლარი № 1, სეხაკი № 3. IX-X და XI-XIII სს.
Городище, Сооружение N 1, Келья N 3. IX-X и XI-XIII вв.

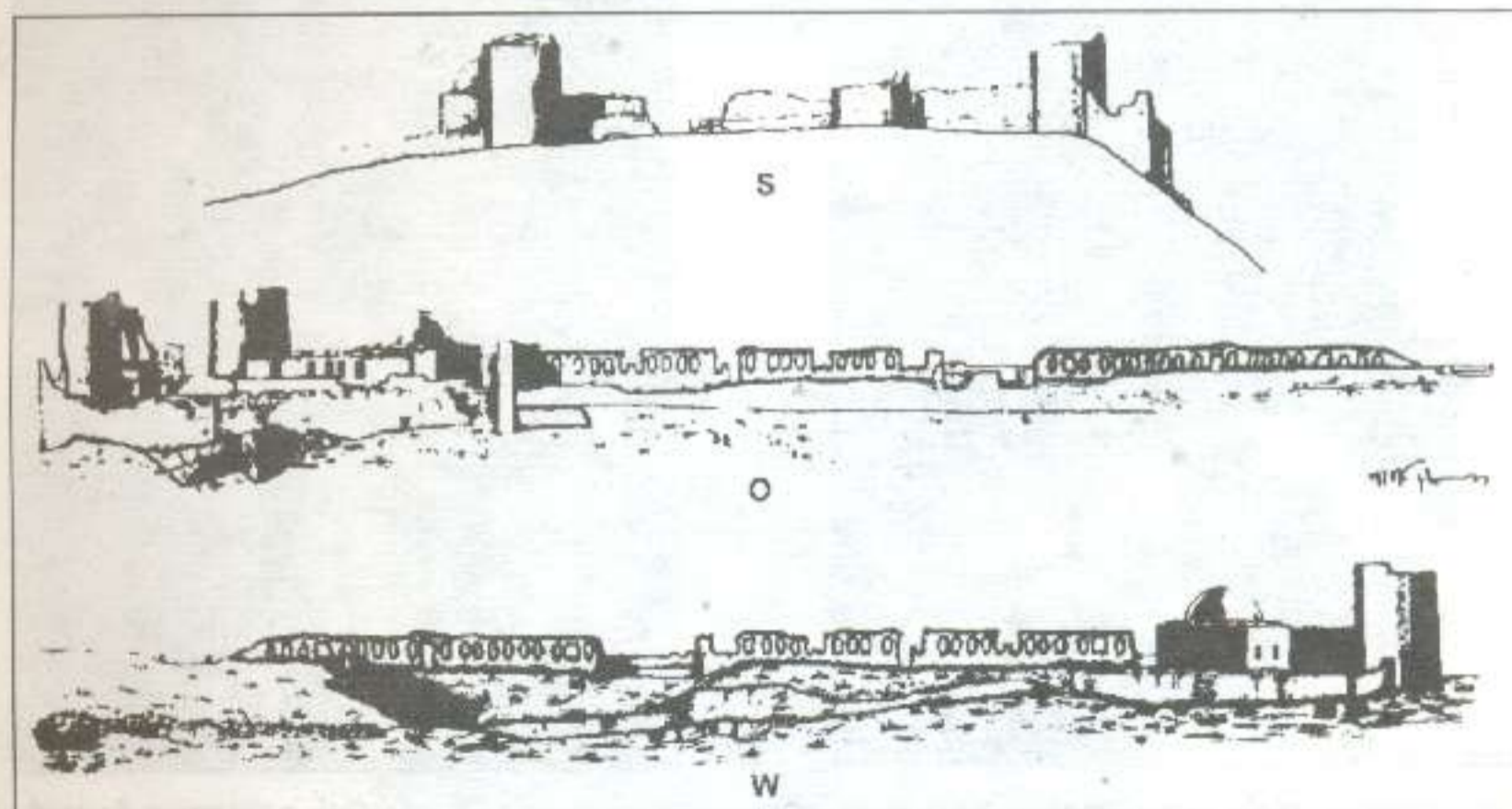

ქვა რელიეფური ჯვრის გამოსახულებით. ნაქალაქარი, ნახახლარი № 1, სეხაკი № 2. IX-X სს.
Камень с рельефным изображением креста. Городище, Сооружение N 1, Келья N 2. IX-X вв.

ჯავახეთის ახალქალაქი. ციგაღელი (ქვემოთ – ციგაღელის ეზო, ზემოთ – ქარვანსარის ეზო).
XI-XIX სს. გუნჯეგმა. ანაზონი კონსტანტინე მელითაური.

Ахалкалаки Джавахетский. Цитадель (снизу – двор цитадели, наверху – двор караван-сарая). XI-XIX вв. Генплан. Обмер Константина Мелитаури.

ახალქალაქის ციგაღელი. სამხრეთის, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფასადები.
ანაზონი კონსტანტინე მელითაური.

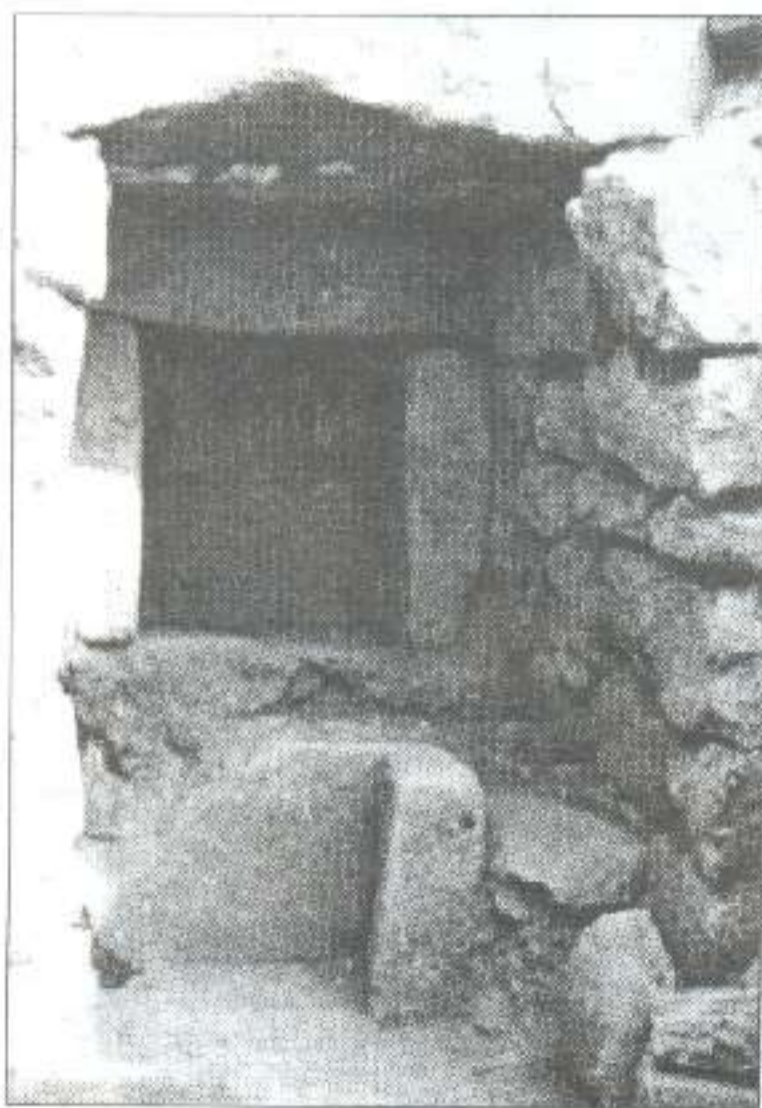
Цитадель Ахалкалаки. Южный, восточный и западный фасады.
Обмер Константина Мелитаури.

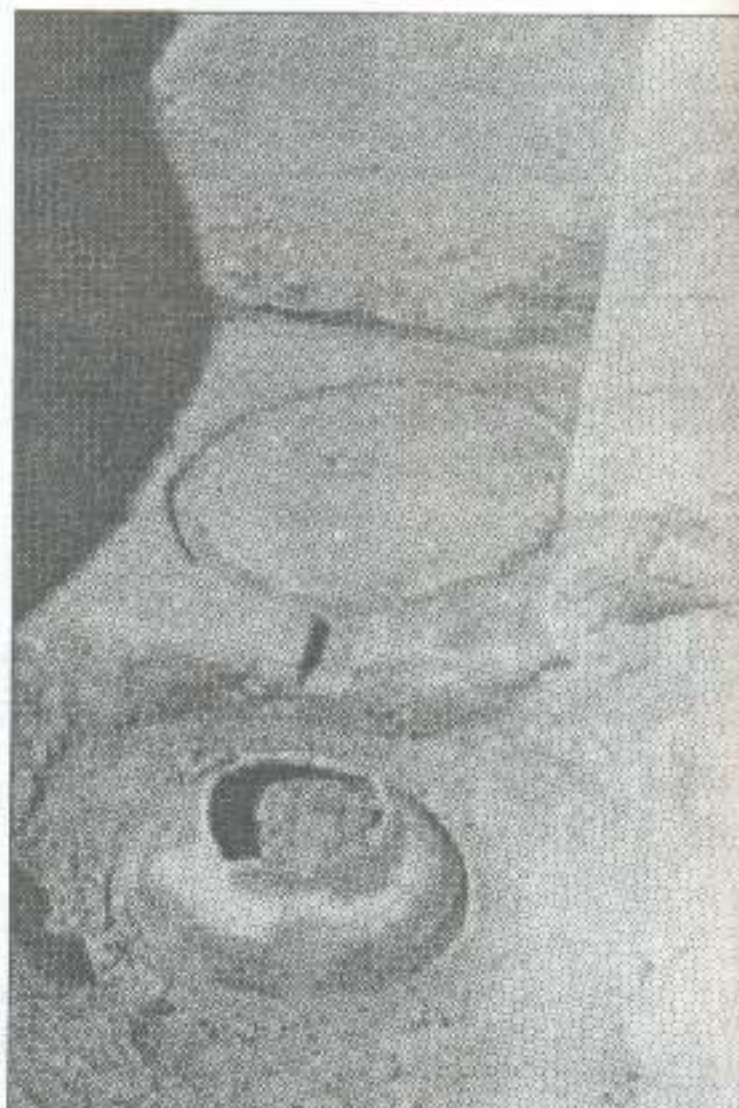
ხელოსანთა უბანი ნაქალაქარის დასავლეთ მღვიმის ვარეთ. მუთხაწრეუცი. XI-XIII სს.
ნახაჯი თეიმურაზ ჯაფარიძისა.

Квартал ремесленников на западном склоне городища. Маслодавильная мастерская.
XI-XIII вв. Рисунок Теимураза Джапаридзе.

ხელოსანთა უბანი ნაქალაქარის დასავლეთ მღვიმის ვარეთ. მუთხაწრეუცი. XI-XIII სს.

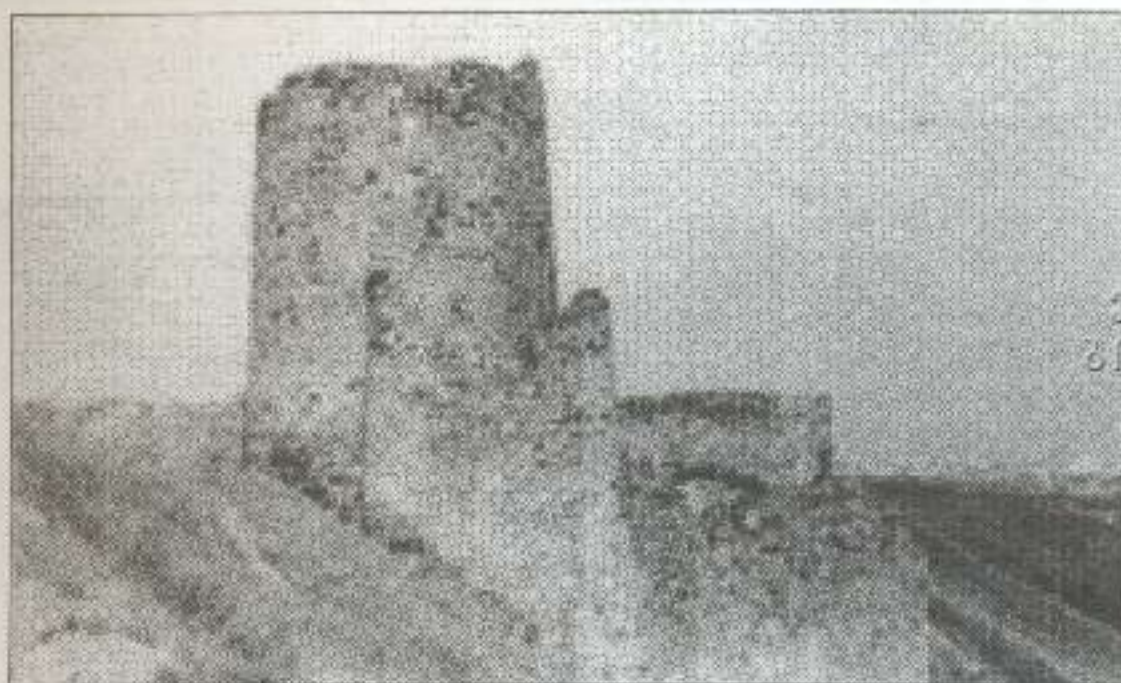
Квартал ремесленников на западном склоне городища. Маслодавильная мастерская. XI-XIII вв.

ხელოსანთა უბანი ნაქალაქარის დასავლეთ მღვიმის ვარეთ. მუთხაწრეუცი.

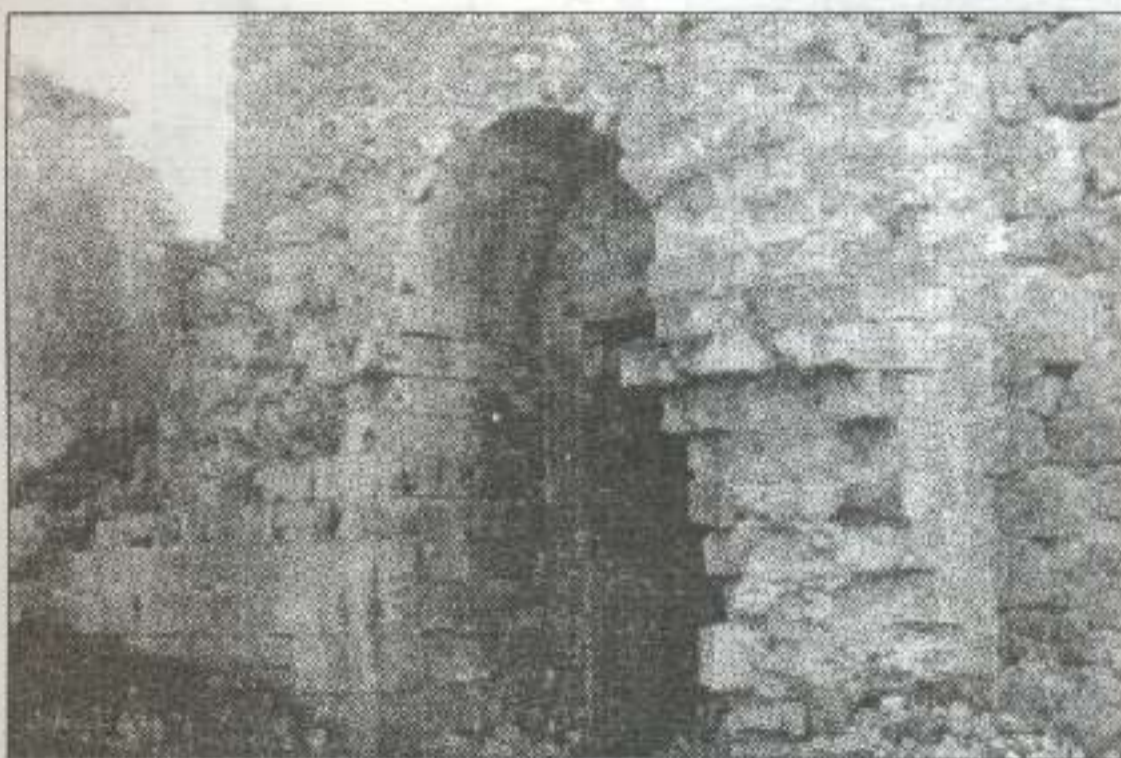
ღარაბი უილაქეა ქვეშ ღვრეთი. XI-XIII სს.

Маслодавильная мастерская. Каменная плита с маслосточным желобком и кувшином. XI-XIII вв.

 ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

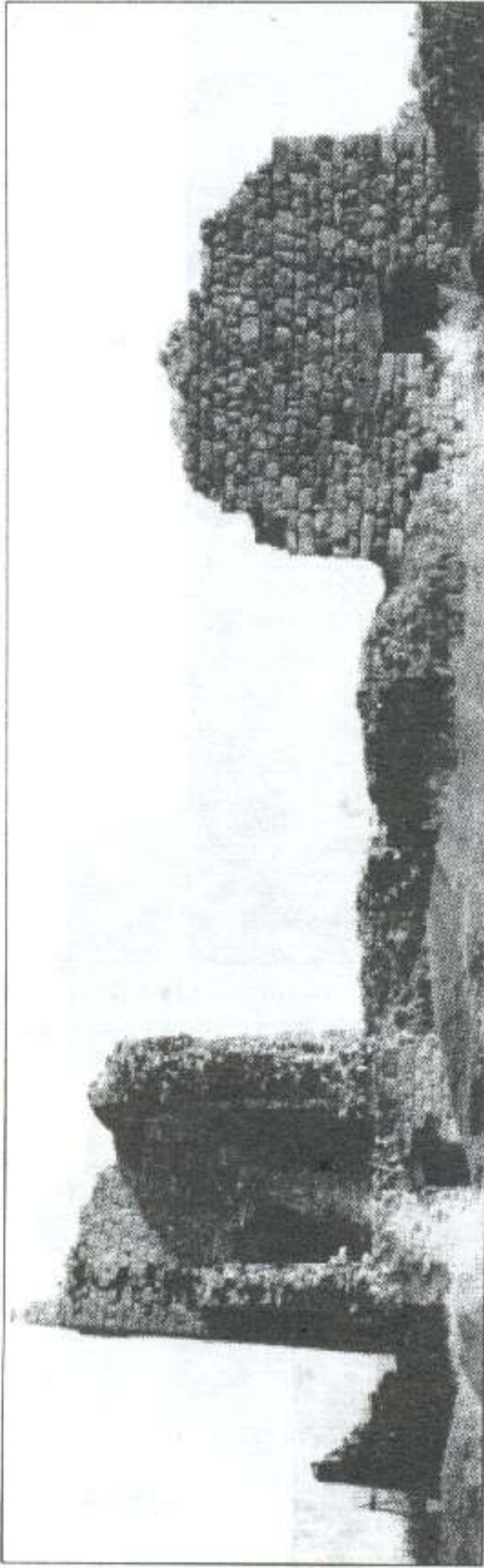
ახალქალაქის ციგადელის აღმოსავლეთი ზღვევ და კოშკი № 1. XI-XIII და XVI-XIX სს.
 Восточная стена Ахалкалакской цитадели и башня N 1. XI-XIII и XVI-XIX вв.

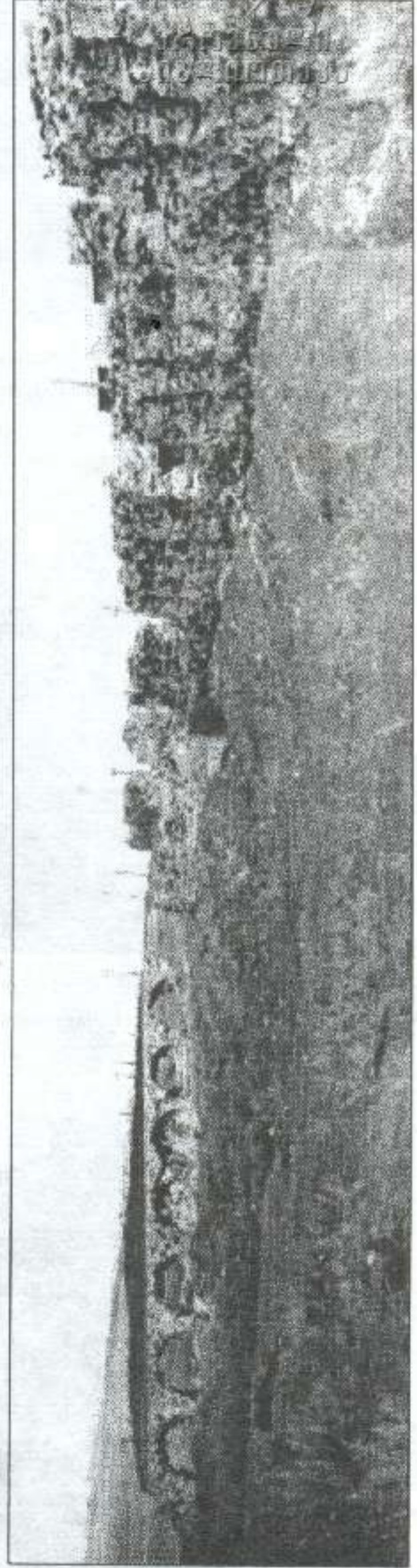
ციგადელი. კოშკი № 3. შესახვეული კარი ქარვასლის ეზოდან. XI-XIII და XVI-XIX სს.
 Цитадель. Башня N 3. Входная дверь со стороны караван-сарая. XI-XIII и XVI-XIX вв.

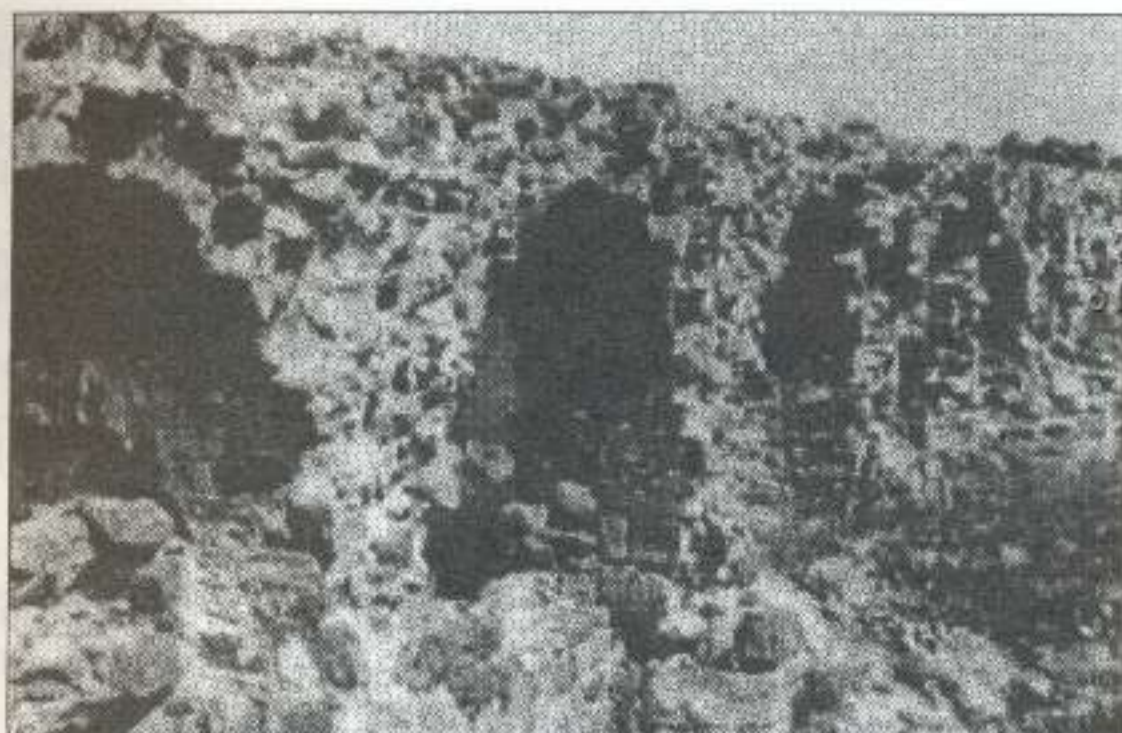
ციგადელი. კოშკი № 3. XVI-XVIII სს.
 Цитадель. Башня N 3. XVI-XVIII вв.

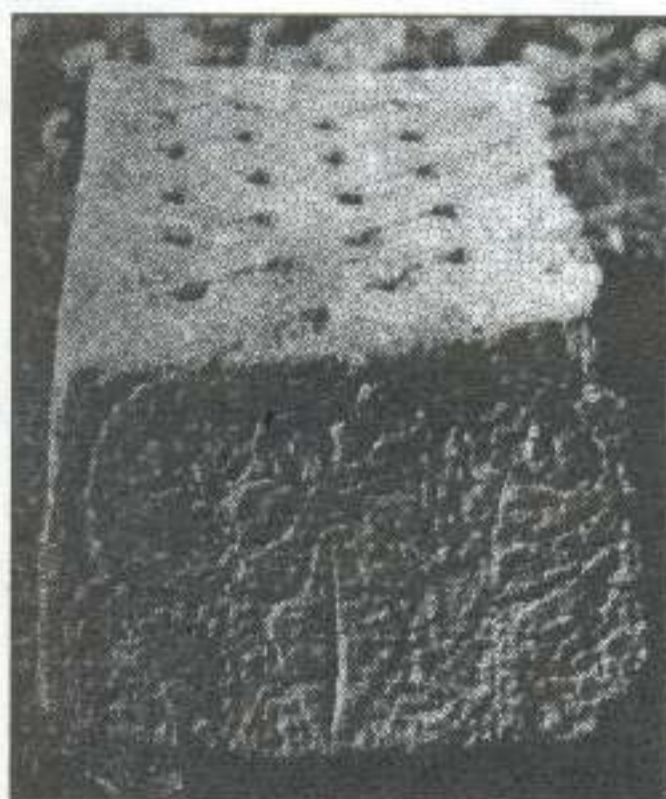
ახალქალაქის მოგვიჯლის უბნ. კოშკი № 1, 2. XI-XIII და XVI-XIX სს.
 Двор ахалкалякской цитадели. Башни N1, 2. XI-XIII и XVI-XIX вв.

ახალქალაქის ქუჩისკა კამბრეზის ტერიტორია. XI-XIII და XVI-XVIII სს.
 Ахалкалаки Караван-сарай. Стрелчатое здание. XI-XIII и XVI-XVIII вв.

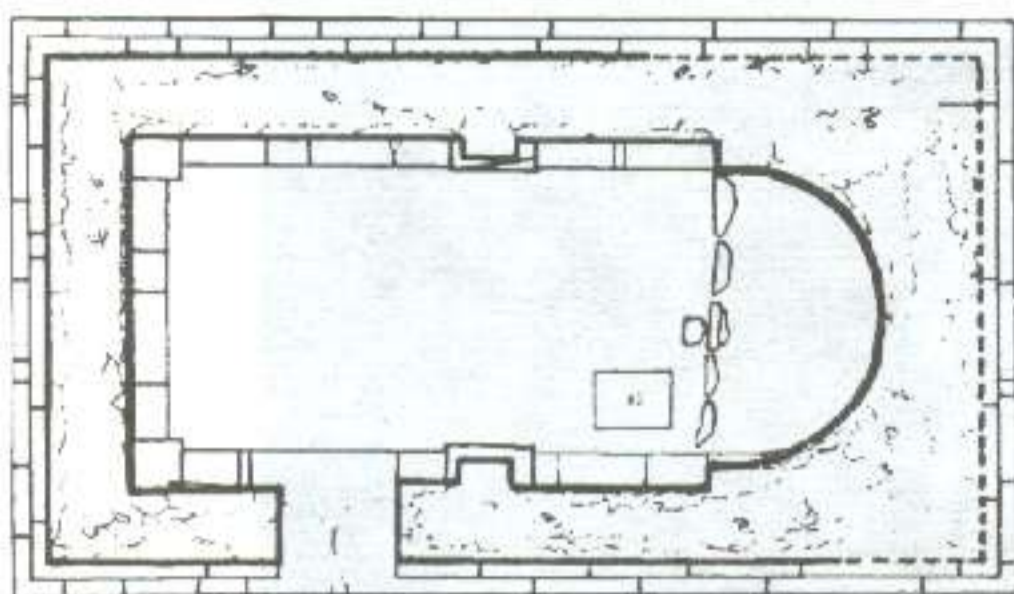
ახალქალაქის ქარვასლა. კამაროვანი შენობა. XI-XIII და XVI-XVIII სს.
 Ахалкалаки. Караван-сарай. Сводчатое здание. XI-XIII и XVI-XVIII вв.

ახალქალაქის ქარვასლა. ფოთლოვანორნამენტის ქვა. XVI-XVIII სს.
 Ахалкалаки. Караван-сарай. Камень с растительным орнаментом. XVI-XVIII вв.

იმვე ქვის შუბლი.
 Лицевая часть того же камня.

ჯავახეთის ახალქალაქი. დარბაზული ეკლესია
თაუფარავეზისწყლის ქალაქში. XII-XIII სს. გეგმა.

Ахалкалаки джавახетский. Зальная церковь
в пойме р. Тавпаравнисцкали. XII-XIII вв. План.

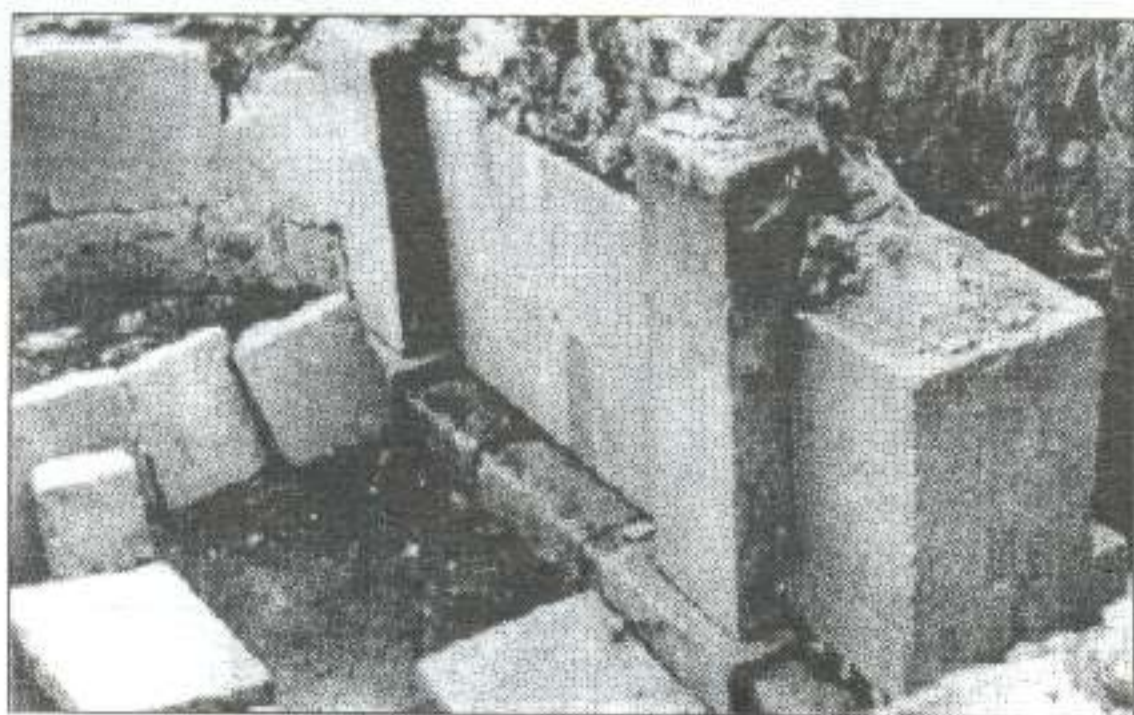

დარბაზული ეკლესია
თაუფარავეზისწყლის პირას. ჯვრიახი
ქვა. XII-XIII სს.

Зальная церковь на берегу
р. Тавпаравнисцкали.
Камень с крестом. XII-XIII вв.

იგივე ეკლესია. საკურთხეველი. XII-XIII სს.
Та же церковь. Алтарь. XII-XIII вв.

იგივე ეკლესია. საკურთხეველი და სამხრეთის კედელი. XII-XIII სს.
Та же церковь. Алтарь и южная стена. XII-XIII вв.

ახალქალაქი. ქვა ასომთავრული წარწერით ნაქალაქარის დაბადებით ვადავანზე: „ქ ე მ ე მ ე მ“
(„ქრისტე შეიწყალე მარიამ“ – ძაგრაგ IV-ის ღვდა). XI ს.

Ахалкалаки. Камень с надписью выполненной грузинским "асомтаврული" на западной части крепостной стены ("Христос помилуй Мариам" – мать Баграта IV). XI в.

ახალქალაქი. ჯვრის გეგმის ეკლესია. სამშენებლო წარწერა, მუსრულეებული ქართული ასომთავრულით. XII-XIII სოკუებთა მიჯნა.

Ахалкалаки. Крестообразная церковь. Строительная надпись выполненная грузинским "асомтаврული". Рубеж XII-XIII веков.

ახალქალაქი. ჯვრის გეგმის ეკლესია.
წნულორნამენტები ქვა. XII-XIII სს.

Ахалкалаки. Крестообразная церковь.
Камень с плетеным орнаментом. XII-XIII вв.

ჯვრის გეგმის ეკლესია.
წართხლის ქვა. XII-XIII სს.

Крестообразная церковь.
Камень притолоки. XII-XIII вв.

მეხეთა. საერთო ხედი ქარვასლის ეზოდან. 1725 წ.

Мечеть. Общий вид со стороны постоянного двора. 1725 г.

მეხეთა. არაბულწარწერიანს უილაქვა ინგერიერში, სამხრეთ-აღმოსავლეთი პილასტრზე. 1725 წ.

Мечеть. Каменная плита с арабской надписью в интерьере, на юго-восточной пилястре. 1725 г.

ახალქალაქში აღმოჩენილი მონეტები

ბიზანტიური (სპილენძი): 1) იოანე ციმისხი (969-976). 2) რომანოზ III (1028-1034). 3) იმპერატორი კონსტანტინე და ევდოკია (1059-1067). 4) XI-XII სს.

ქართული და საქართველოში მოჭრილი (სპილენძი): 5) „ჯავახთუფალი“, გიორგი IV ლაშა (1213-1222). 6) რუსუდან დედოფალი (1227 წ.). 7) „დავით, ძე გიორგისა“, დავით VII ულუ (XIII საუკუნის 50-იანი წლები). 8) ქართულ-ქელაგვიდური (XIII საუკუნის 80-იანი წლები).

ოსრქული: 9) სულთანი სულეიმან I (1520-1566). სპილენძი. 10) ახჩა. ჰაჯრით 1143 (=1730-1731 წწ.). კონსტანტინოპოლი. ვერცხლი. 11) ახჩა. სულთანი აბდ-ალ-ჰამიდ I. ჰაჯრით 1187 (=1773 წ.). მისრა. ვერცხლი. 12) სულთანი მაჰმუდ II. ჰაჯრით 1223 (=1808-1809 წწ.). კონსტანტინოპოლი. სპილენძი.

რუსეთის იმპერიის დროინდელი: 13) „ქართული თეთრი“. აბაშიანი (1813 წ.). გვილისი. ვერცხლი მოთქროვილი. 14) იმპერატორი ალექსანდრე I (1817 წ.). რუსეთი. სპილენძი.

МОНЕТЫ ИЗ АХАЛКАЛАКИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ (медь): 1) Иоани Цимисхий (969-976). 2) Роман III (1028-1034). 3) Император Константин и Евдокия (1059-1067). 4) XI-XII вв.

ГРУЗИНСКИЕ И ЧЕКАНЕННЫЕ В ГРУЗИИ (медь): 5) Правитель джавахцев - "Джавахтупали" - Гиорги IV Лаша (1213-1222). 6) Царица Русудан (1227 г.). 7) "Давид, сын Гиоргия" - Давид VII Улу (50-ые годы XIII в.). 8) Грузино-гулагuidская (80-ые годы XIII в.).

ТУРЕЦКИЕ: 9) Султан Сулейман I (1520-1566). Медь. 10) Ахче. Хиджра 1143 (=1730-1731 гг.). Константинополь. Серебро. 11) Ахче. Султан Абд-Ал-Хамид I. Хиджра 1187 (=1773 г.). Миср. Серебро. 12) Султан Махмуд II. Хиджра 1223 (=1808-1809 гг.). Константинополь. Медь.

ПЕРИОДА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: 13) "Картули Тетри" - "Грузинский Тетри". Двугривенный (1813 г.). Тифлис. Позолоченное серебро. 14) Император Александр I (1817 г.). Россия. Медь.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

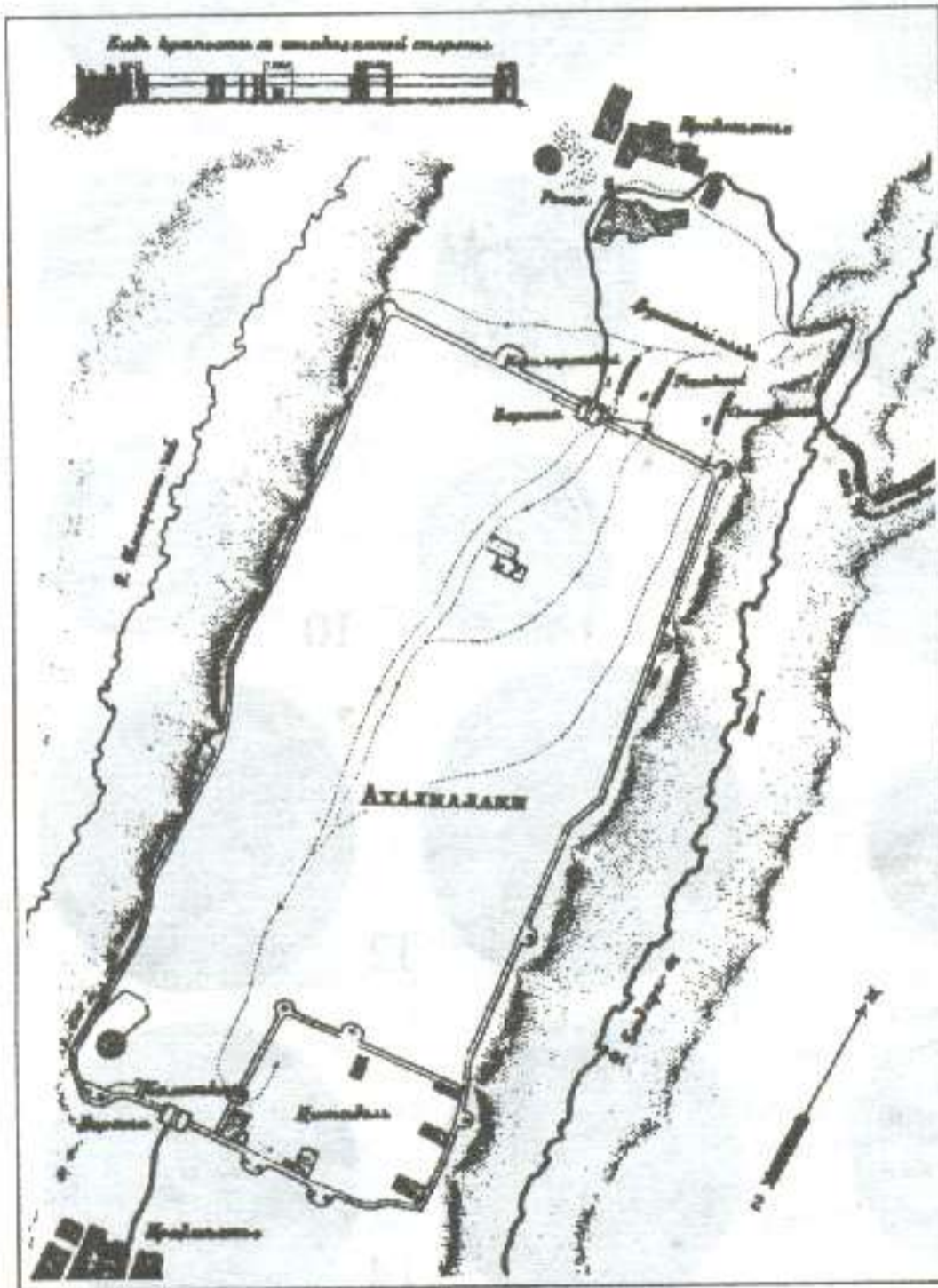
14

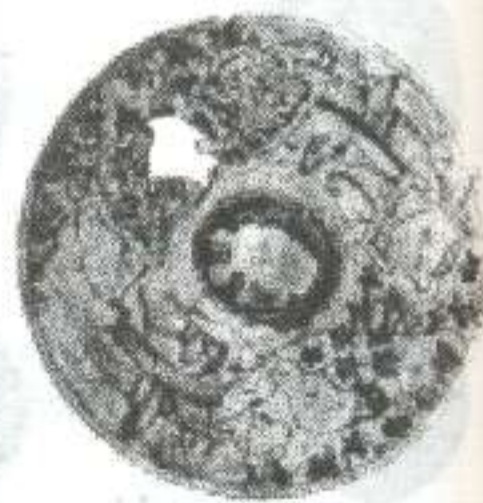
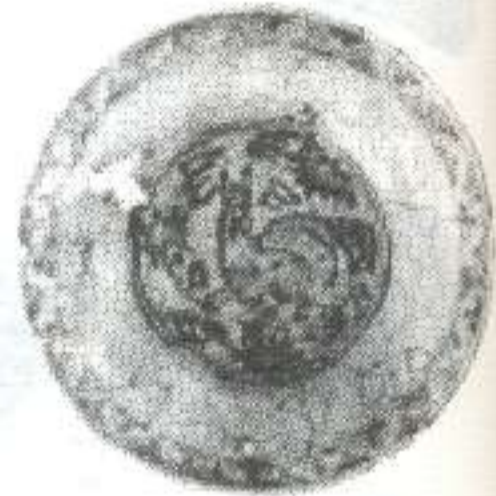

ციხეაღლოს ეზო. მიწისქვეშა ვიწრობი აღმოსავლეთი მღვიმის გარეთ, XI-XIII და XVIII-XIX სს.
 Двор цитадели. Подземный тоннель за восточной частью крепостной стены.
 XI-XIII и XVIII-XIX вв.

ახალქალაქის მგურბი რუსთა ჯარის მიერ 1811 წელს.
 Штурм Ахалкалаки русской армией в 1811 г.

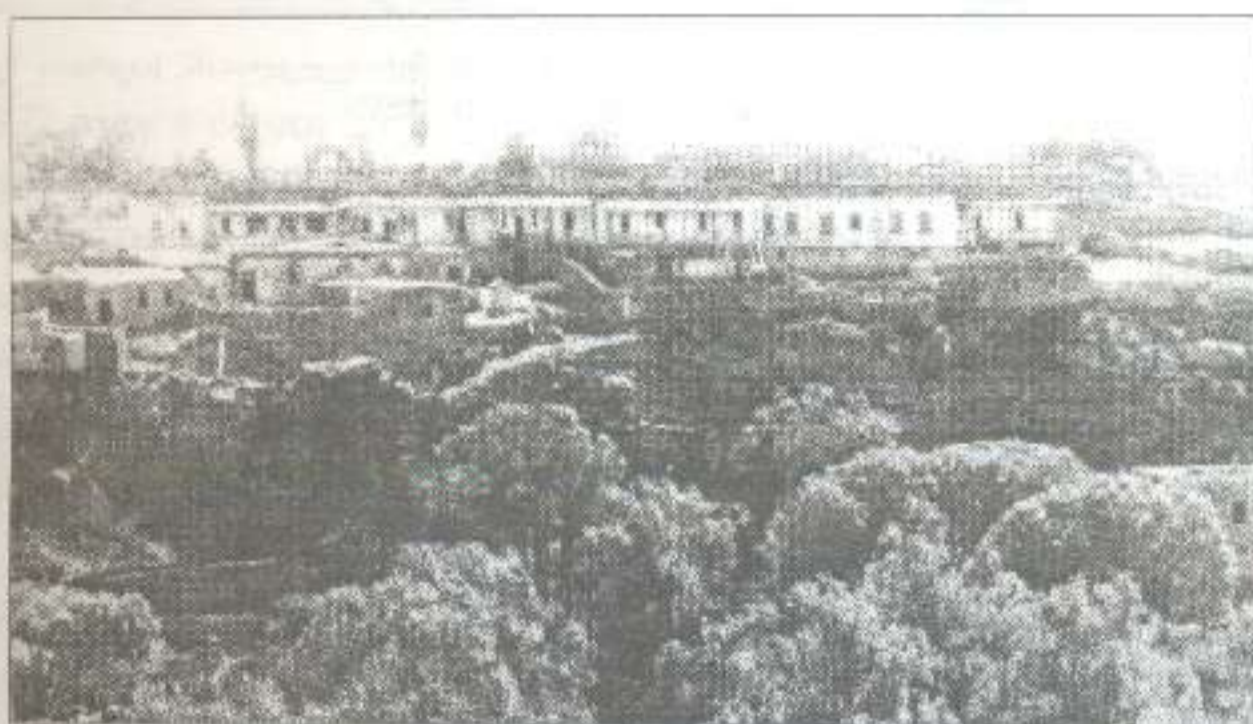
უბადნის თანა კვიციან
 გამოსახულებით.
 შიდა და გარე ჯიხა.
 XVII-XVIII სს.

Фаянсовая чаша
 с изображением жеребца.
 внутренняя и внешняя
 стороны. XVII-XVIII вв.

 ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

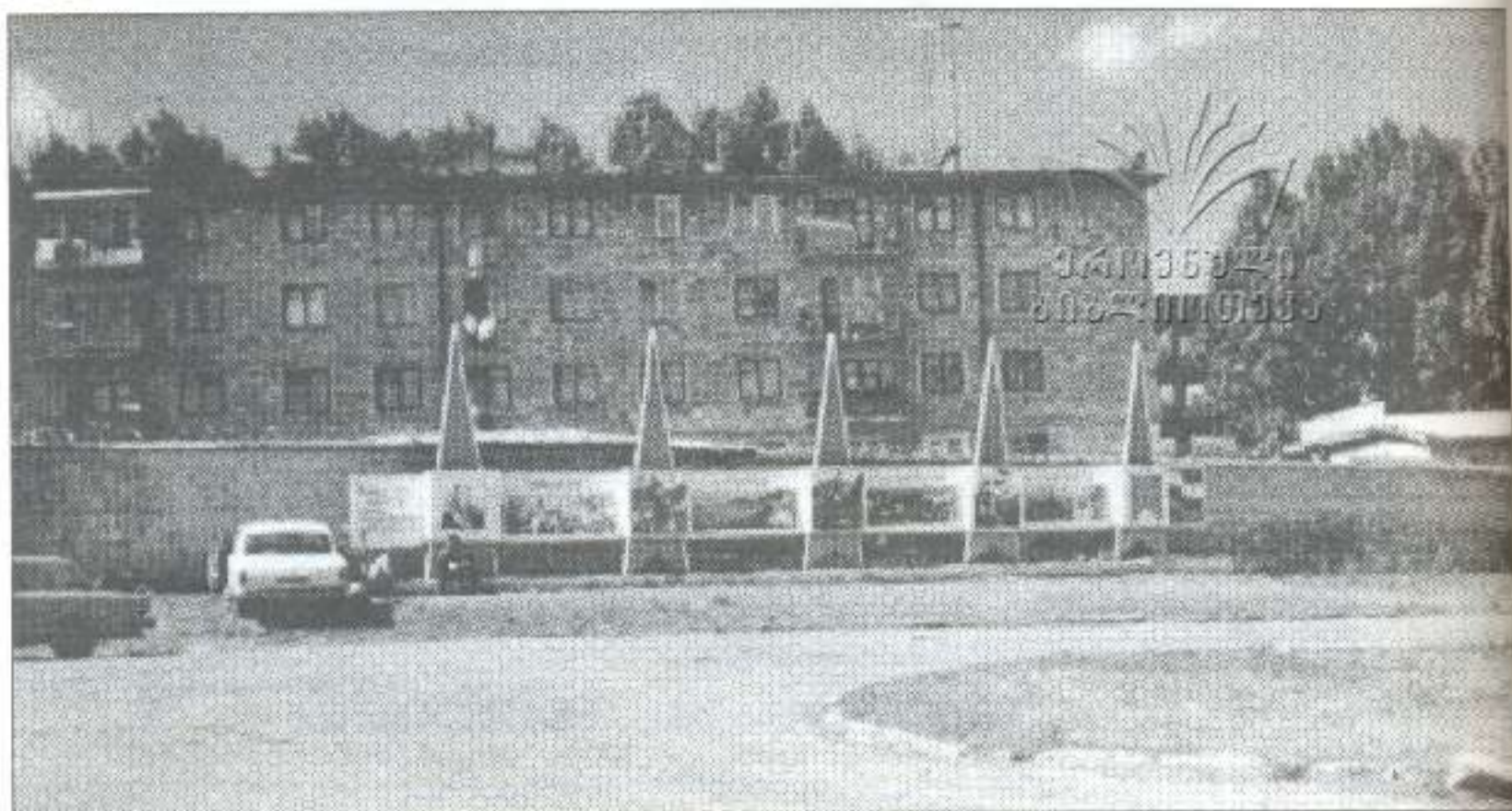
ახალქალაქის ციტადელი. ციხის სამხრეთი ფასადა. მიხეილ ერმაკოვის ფოტო. 1898.
 Citadel Akhalkalaki. Южный фасад крепости. Фото Михайла Ермакова. 1898.

ახალი ქალაქი 1898 წელს. მიხეილ ერმაკოვის ფოტო.
 Новый город в 1898 г. Фото Михайла Ермакова.

ახალი ქალაქის ხედი დასავლეთიდან. მიხეილ ერმაკოვის ფოტო. 1898.
 Вид Нового города с запада. Фото Михайла Ермакова. 1898.

ახალქალაქი. პლაკატი რუსეთის სამხედრო ნაწილის შესასვლელთან, საერთო ხედი.
ფოტო ნინო ბაგრატიონისა. 1997.

Ахалкалаки. Плакат у входа в российскую военную часть. Общий вид.
Фото Нино Багратиони. 1997.

ახალქალაქი. პლაკატი რუსეთის სამხედრო ნაწილის შესასვლელთან, დეტალი.
გუნებულ პასკევიჩის პორტრეტი და წარწერა:

„Владей этой землей без опаски... российская армия тебя защитит...“
ფოტო ნინო ბაგრატიონისა. 1997.

Ахалкалаки. Плакат у входа в российскую военную часть. Деталь.
Портрет генерала Паскевича и надпись:

„Владей этой землей без опаски... российская армия тебя защитит...“
Фото Нино Багратиони. 1997.

"Ахалкалаки Джавахетский"

ДЭВИ БЕРДЗЕНИШВИЛИ

Доктор исторических наук, главный научный сотрудник
отдела исторической географии Института истории и этнографии имени
Ив. Джавахишвили Академии наук Грузии

"... армянские ученые мужи все равно настаивают на своем, пытаясь обрести жилище свое там, где его никогда не имели... желая уверить всех в том, будто располагают историческим правом обосноваться в этих местах."

*Илья Чавчавадзе,
"Армянские ученые и вопиющие камни"*

В 1992 году в серии "Армянские исторические поселения" организацией по изучению армянской архитектуры в Ереване был издан буклет "Ахалкалаки" на армянском, русском и английском языках.¹ Буклет состоит из небольшого по объему текста (примерно 2 страницы), 12 фотоснимков, чертежного плана церкви, маленькой карты и списка пунктов, по которым в ближайшее время планируется издание подобных буклетов.

В тексте неизвестного автора определено расположение джавахетского Ахалкалаки; сказано, что население в нем армянское с IX-X веков; приведены указания о нем двух армянских историков XI и XIII веков; упомянуты факты его разрушения в XV веке и завоевания тюрками; следующая часть текста посвящена присоединению Ахалкалаки Россией и переселению в него армян из Турции в XIX веке (с завидной полнотой описано возведение и обустройство армянами нового города); в конце же отмечается, что обнаруженная на территории городища могильная плита 1301 года, встроенный в церковь "хачкар" 1289 года и расположенная вблизи города церковь XII-XIII веков свидетельствуют о существовании здесь армянского поселения в указанных веках.

Карта являет собой схематичное изображение "Великой Армении", т. е. созданного в 95-56 годах до Р. Хр. Тиграном II-м государства, лишь одну десятую часть которого составляет территория нынешней Армении, обозначенная на карте более темным цветом.

Учитывая тот факт, что "Великая Армения" прекратила свое существование в 387 году от Р. Хр., в результате разделения ее между Византией и Ираном, приложение упомянутой карты может иметь лишь одно оправдание: поиск армянских поселений на огромной территории, раскинувшейся к югу от Черного и Каспийского морей и охватывающей Турцию, Иран, Ирак, Сирию, Грузию, Азербайджан, собственно Армению...

Но нет. Из списка планируемых к изданию буклетов становится ясным, что такие поселения издателей интересуют только в пределах Грузии

¹ Գլխավոր, Ախալկալակի, Akhalkalaki. Երևան 1992 Erevan.

и Азербайджана – из названных 45 пунктов наличие армянских исторических поселений подразумевается в 30 городах, поселках или деревнях Грузии: Нижней Картли (10), Джавахети (13), Самцхе (7). Остальные пункты находятся на территории современного Азербайджана.

Согласно автору буклета – "Ахалкалак – главное поселение Джавахкского гавара (провинции – Д. Б.) Гугарка." Так начинается сам текст. Ничего не сказано о том, что Джавахети – исконно грузинский край и что Гугарк, согласно Страбону, был частью древнего Иберийского государства, временно завоеванной Арменией во II в. до Р. Хр.

Понятие "Гугарк" (по гречески – "Гогарена") в течение веков меняло своё содержание и, по этой причине, Верхняя Джавахети с появившимся позднее Ахалкалаки не всегда подразумевался в составе Гугарка – если древняя армянская география в составе Гугарка подразумевает всю Джавахети, а Мовсес Хоренаци только половину этой области, то по более ранним источникам Гугарк находится в Нижней Картли.

Леонтий Мровели, описывая историю Картли I века, повествует: "Царь армянский Ярванд взял верх над Фарсманом армазским, захватил пограничные земли – Цунда и Артани – до Куры и не смогли восстановить границу цари Картлийские и так и умерли в скорби великой Фарсман и Каос."² Подобное противостояние грузин и армян продолжалось и в последующее время – грузины в "Стране Джавахетской" победили армян, а царевича их взяли в плен. Лишь после этого противоборствующие стороны заключили мир: "Вернули армяне земли пограничные Картли – город Цунда и крепость Демотскую, Джавахети и Артани."³

О теснейшей связи древней Джавахети с Картли (Иберией) говорит, например, собственное имя Иберийских питиахшей II века Джавах (Зевах), троекратно засвидетельствованное в Армазских надписях (для сравнения: имя Каха – провинция Кахети).

После II века до Р. Хр. Гугарк пять раз переходил из рук в руки, пока во второй половине IV века эта провинция окончательно не воссоединилась с Картли. Что коренное население Гугарка было грузинским, подтверждают армянские же источники.⁴ Именно поэтому пришедшая в Джавахети в 331 году Св. Нино, оказалась в грузинской среде, тесно связанной с Мцхета (столица Картли в эту эпоху).

Согласно тексту буклета, Ахалкалаки расположен у слияния двух рек, одна из которых называется "Парвана" (т. е. Тавпаравнисцкали), а вторая – "Карасун ахпюр" (т. е. сорок источников). Такого названия не существует. Это – перевод турецкого "Кирх-булаха", обозначенного на русской пяти-верстной карте. Еще раньше река называлась Дливисцкали, а древние грузинские историки именуют ее Ахалкалакисцкали ("цкали" – по-грузински – вода, река, источник – ред.). Переделывая позднее турецкое название реки на армянский лад, автор пытается как-нибудь прижить армянскую форму гидронима.

² Леонтий Мровели. Житие грузинских царей. В кн.: Картлис Цховреба (История Грузии). Грузинский текст. I. Подготовил к изданию по всем основным рукописям проф. С. Г. Каухчишвили. Тб. 1955. стр. 44 (на груз. языке).

³ Леонтий Мровели. Житие грузинских царей... стр. 49-50.

⁴ Бердзенишвили Д. К. Очерки по исторической географии Грузии. Нижняя Картли. I. Тб. 1979. стр. 21-23 (на груз. языке); Мухелишвили Д. Л. Из исторической географии Восточной Грузии. Тб. 1982. стр. 6-15.

По мнению автора, несмотря на то, что временем основания Ахалкалаки считается XI век, памятники, оставшиеся в черте древнего города, в частности – хачкары, характерные для IX-X веков (в английском тексте – IX-XI вв.) свидетельствуют о существовании здесь армянского поселения еще до XI века. В подтверждение этого прилагается фотоснимок одного хачкара, встроенного в стену церкви св. Креста ("Св. Хач") XIX века.

Не в интересах автора и он, естественно, не упоминает ни единым словом о том, что в результате археологических раскопок на территории городища обнаружены поселения эпохи энеолита и эпохи ранней бронзы.⁵ А в эту пору армян еще не было в Закавказье! Автор обходит молчанием и упоминание "Забаха" или Джавахети в урартских источниках VIII века до Р. Хр., ведущего изнурительные войны с Урарту.⁶ В то время и упоминания не было о Гугарке.

Согласно грузинским источникам, Джавахети в составе Цундского Эриставства (территориально-административная единица – Д. Б.) с древнейших времен подчинялся царю Картли. Первые грузинские церкви были воздвигнуты здесь в IV-VI веках, а Вахтанг Горгасал (Царь Картли) основал в Джавахети епископскую кафедру. Арабские и Армянские источники (Балазор, Иоанн Мамиконян) упоминают Джавахети среди тех районов Картли, которые были завоеваны в VII веке арабами.⁷

Эти факты не удостоились внимания автора, в то время как встроенный в стену церкви Св. Креста хачкар IX-X веков, конечно же, "доказал" существование здесь армянского поселения вопреки общепринятому мнению о том, что город был основан в XI веке. Разве может поколебать такое "доказательство" тот факт, что на территории городища были раскопаны и изучены остатки грузинской церкви IX-X веков – центральнокупольное строение типа т. н. "свободного креста" и что найденные в ее развалинах базисы каменных крестов и карнизы относятся к V-VII и VIII-IX векам. Предполагается, что эти остатки более древней молельни были использованы в последующем при строительстве храма IX-X веков. К этому же периоду относится и выявленная на территории городища небольшая крепость.⁸

Таким образом, более ранние и более значимые памятники, чем вышеуказанный хачкар, ясно указывают на то, что на возвышенности Ахалкалаки существовало довольно обширное поселение еще до ее превращения в город. Со временем этот пункт так разросся и преуспел, что к XI веку стал одним из важнейших центров Джавахети. "Матиане Картлиса" ("Летопись Картли") сообщает, что в 1057 году "спустя немного времени вельможи сего царства начали тяготиться властью Липарита. Сула Калмахский и все месхи покинули Липарита. Они схватили в Дливе Липарита и сына его Иване... И отправил Сула спешно к царю глашатаев. А Гурандухт же и Георгий, сын Баграта, стояли в Гртила, и узнав о пленении Липарита,

⁵ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский (историко-археологическое исследование). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тб. 1983. стр. 13.

⁶ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М. 1960. стр. 212.

⁷ Бердаенишвили Д. К. Очерки по исторической географии Грузии. Земо Картли – Тори, Джавахети. Тб. 1985. стр. 75-80, 118-120 (на груз. языке); Мусхелишвили Д. Л. Основные вопросы исторической географии Грузии. II. Тб. 1980. стр. 30-31 (на груз. языке).

⁸ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 14-15.

ввели его в Ахалкалаки и здесь ждали Баграта... Предстал Сула пред царём в Джавахети и доставил ему пленных Липарита и Ивана и доложил..." Из приведенного отрывка становится ясным, что переездом из Грдила в Ахалкалаки – центр Джавахети – царская семья ясно подтвердила подчиненность царю города и края.

Автор же буклета, из всего приведенного выше, передает лишь о том, что Ахалкалаки находится в Гугаркском гаваре Джавахети, на берегу реки "Карасун ахпюр" и что армянское поселение на этом месте существует с IX-X веков. Здесь же автор вскользь замечает, что историк Вардан в своей книге упоминает "новый город, который грузины называют Ахалкалак". Естественно, у читателя справедливо возникает вопрос: "а при чем тут эти грузины?..". Ведь Вардан – армянский историк XIII века, слова которого – „Նոր քաղաք, որը Միջին-արևելքի քաղաք էր“ ("новый город, который грузины называют Ахалкалак") – автор по-русски передал как "новый город, который по-грузински звучит Ахалкалак", а по-английски – "New town, which is pronounced in Georgian language Akhalkalak". Дело в том, что приведенное автором буклета в качестве цитаты предложение у Вардана вообще отсутствует. Там слово в слово сказано, что в 1064 году Алп-Арслан "...вторично пришел во главе ста тысячного войска, взял Ахалкалаки и Самшвилде и вступил в супружество с дочерью царя Квирике, племянницей царя грузин Баграта."⁹

В придуманном автором и приписываемом Вардану предложении по-русски и по-английски эти слова – "звучит", "произносится" – нейтральны и имеют другой смысловой оттенок, чем более соответствующая армянскому тексту форма – "грузины называют", "по-грузински именуется". Например, если сказать, что названия городов Ани и Гарни "по-грузински звучит", "по-грузински произносится" как "Аниси" и "Гарниси", то в этом случае останется неясным чьи эти города, или кем даны эти наименования в то время как словосочетание "грузины называют" или "по-грузински называется Ахалкалаки" указывает, что город грузинский и что это, не оставляющее никаких сомнений, грузинское название городу присвоено ими (для сравнения – Новгород, Неаполь...)

В самом деле, археологическими раскопками подтверждено, что здесь в IX-X веках уже существовало обширное поселение городского типа, на территории которого найдены византийские медные монеты. Это малоукрепленное, т. е. не имеющее крепостной стены поселение уже тогда называлось Ахалкалаки.¹⁰

В истории грузинских городов с IX-X веков отмечается новый этап, именуемый также и эпохой "Ахалкалаков" (новых городов). Начиная с этого времени, происходит трансформация старых поселений в города, возрождение некоторых старых городов и возникновение новых. Так появились города: Дманиси, Артануджи, Ахалцихе, Атени, Телави, Ахалкалаки Триалетский, Ахалкалаки Джавахетский. Возведение крепостных стен последних явилось инициативой царя Баграта IV. Согласно древним версиям рукописи "Матиане Картлиса" ("Летопись Картли") – "отправился царь в Джавахети и начали

⁹ Летопись Картли. В кн.: Картлис Цховреба (История Грузии). I... стр. 304-305.

¹⁰ Вардан. Всеобщая история. М. 1861. стр. 136 (на арм. языке).

¹¹ Джандиери Е. Г. Планировка и строительная техника безградного поселения "догородского" времени (IX-X вв.) на территории Ахалкалаки Джавахетском. В сб.: "Дзаглис мегобари" ("Друзья памятников культуры"). 47. Тб. 1978. стр. 23-34 (на груз. языке).

возводить стены вокруг Ахалкалаки, ибо в ту пору город не был огражден стенами". Древний армянский перевод "Картлис цховреба" ("История Грузии") так же указывает, что царь Баграт "построил крепостную стену Ахалкалаки". Царевич же Вахушти пишет – "царь Баграт прибыл в Джавахети, укрепил Ахалкалаки".¹² При этом знаменательна обнаруженная во время раскопок городища надпись, выполненная "асомтавруди" (армянский тип грузинской письменности) на воротах крепостной стены, гласящая: "Христос, помилуй Мариам". Эта Мариам – царица, мать Баграта IV.¹³

Из памятников периода бытности Ахалкалаки городом, кроме вышеупомянутой церкви, был выявлен и тоннель, протяженностью в 150 метров и выходящий на левый берег реки Тавпаравнисцкали. Не лишены также интереса гончарная мастерская, маслодавильня и, особенно, – Караван-сарай для караванщиков.¹⁴

Естественно, об этом ничего не сказано в буклете, ведь его автор желает лишь доказать существование в Ахалкалаки армянского поселения. С другой стороны, – достичь этой цели, исходя из всего изложенного выше – действительно сложное дело.

В 1064 году Ахалкалаки Джавахетский испытал на себе разрушительное нашествие войск Алп-Арслана. Информацию об этих событиях автор буклета приводит следующим сразу же за приведенной выше цитатой Вардана предложением. И приводит так, будто это "безадресный" город, не принадлежащий ни к какому краю, ни к какой конкретной стране. Матеос Урхаеци (армянский историк XI-XII веков – Д. Б.) свидетельствует, что Абаслан (т. е. Алп-Арслан – Д. Б.) "после жестоких боев окружил Ахалкалаки, взяв его приступом, беспощадно истребив мечом своим весь город, мужей, женщин, всех священников, монахинь и правителей. Весь город обогрел кровью. Угнал в Персию множество юношей и девушек, завладел бесчисленным золотом, серебром и драгоценными камнями."

Это нашествие Алп-Арслана, как важное событие, было освещено в грузинских и иностранных источниках. Гиоргий Мцирэ писал в "Житии Гиоргия Мтацмидели": "В то время находились мы в Ахалкалаки Джавахетском и там держал он (Гиоргий Мтацмидели – Д. Б.) всех сирот своих. И сидели мы все перед ним. В полдень на челе его несколько раз изобразилось удивление и вдруг, с тревожным выражением лица, сказал нам – "Знайте же, что гнев божий падет на град сей". И приказал собираться всем. И когда повечерело, мы покинули город и тремя днями позднее неожиданно обрушился гнев божий на город, о котором ведают все, так как были истреблены не только жители города, но и великие и знатные князья и эриставы нашего царства были убиты, из-за чего раб божий царь Баграт впал в горе большое."¹⁵

Еще более значительную информацию даст нам автор "Матиане Картлиса", согласно повествованию которого "пошли (турки) в Джавахети и подступили к Ахалкалаки, ибо азнауры месхские и верхних (земель) отменно

¹² Царевич Вахушти. Описание царства Грузинского. В кн.: Картлис Цховреба (История Грузии). IV. Текст по всем основным рукописям установлен С. Г. Каухчишвили. Тб. 1973. стр. 146 (на груз. языке).

¹³ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 18.

¹⁴ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 16-17.

¹⁵ Гиоргий Мцирэ. Житие Гиоргия Мтацмидели. В кн.: Памятники древнегрузинской агнографической литературы (XI-XV вв.). II. Подготовили к печати И. Абуладзе, Н. Атанелишвили, Н. Гогуадзе, М. Долакидзе, Ц. Курцикидзе, Ц. Чапкиев и Ц. Джгамая под руководством и редакцией И. В. Абуладзе. Тб. 1967. стр. 174-175 (на груз. языке).

укрепились в Ахалкалаки и дрались три дня, потому как не был основательно обнесен Ахалкалаки стенами твердыми. Не выдержали мощного боя, вооружились жители города, отверзли ворота и схватились жестоко и перебили множество (горожан) остриями меча. Вступили турки в город и пленили бесчисленное количество христиан; захватили сокровища и добычи премного и окрасились кровью воды Ахалкалаки.

И отправил султан из Ахалкалаки посла к Баграту, навязав ему святовство и требовал в жены себе его племянницу.¹⁶

Надпись из джавахетского села Миранхани гласит, что в битве за Ахалкалаки вместе с другими погиб и Фарсман, известный по другим источникам как Фарсман Тмогвели, эристав эриставов Джавахети, упоминающийся также в надписях церковей Верхнего Тмогви и Сатхи.¹⁷

Упомянутую битву подробно описывает арабский автор XIII века Садр Ад-дин Хусейн, который восполняет наше представление об Ахалкалаки интересными деталями: "Потом Алп-Арслан подготовил войско свое с намерением напасть на Себид Шехр ("белый город" – по-персидски, "новый город" – по-тюркски) и много битв произошло между ним и жителями той стороны.

Затем бог даровал ему здесь победу. Султан захотел завоевать и другие места, называющиеся так же Ахалкалаки. Длина стен крепости составляла 100 цкрта (старинная грузинская мера длины, равная примерно 50 см – Д. Б.), а ширина была и того больше. Город этот с востока, запада и севера окружен горами, на вершине горы находится крепость. Упомянутая же стена на южной стороне. Перед стеной крепости течет река, схожая с Джейхун (Аму-Дарья). Над ней проложен мост. Противники разрушили мост и, таким образом, положили конец жадности и надежде мусульман... Султанское войско возвело новый мост. Началась битва, схватились друг с другом насмерть. Затем из этой страны отделились два человека, попросили помощь и прощение. Просили султана назначить эмиром человека правого и честного. Султан послал к ним эмира Ибн-Муджахада и Абу-Сумрэ. Когда они пересекли граничную линию крепости, грузины их окружили и зарубили. Бедные, они оказались между саблями врагов и рекой.

После этого слуга султана Саваф предстал перед ним и вознамерился сообщить ему, что грузины напали и победили мусульман... Султан подавил жестокое сопротивление врагов, вторгся в их страну и освободил от врагов. В одной из башен крепости остались несколько храбрых воинов. Сопротивлялись они с истинной храбростью и отвагой. Султан приказал обложить башню дровами, их подожгли...

Мусульмане овладели огромным, несметным богатством. Ночью поднялся сильный ветер. Огонь, обложивший башню, был раздут ветром и объел эту сторону и сжег её дотла. Недалеко от этой была и другая крепость. Султан покорил и ее. После этого грузинские мелики послали султану множество подарков и запросили мир... И потребовал тогда султан письменно от грузинского царя – или принять ислам или согласиться платить джизию."¹⁸

¹⁶ Летопись Картли. В кн.: Картлис Цховреба (История Грузии). I... стр. 306-307.

¹⁷ Бердзенишвили Д. К. Очерки по исторической географии Грузии. Земля Картли – Тори, Джавахети... стр. 95.

¹⁸ Шенгелия Н. Н. Садр Ад-дин Хусейн о походах Алп-Арслана в Грузию и страну Закавказья. В сб.: "Разыскания по истории Грузии и Кавказа". Тб. 1976, стр. 189-190 (на груз. языке).

В приведенных намеренно обширных отрывках нигде не видно армян. Везде подчеркивается: "жители города", "великие и знатные князья и эристави", "азнаури месхские", "грузины", "грузинские мелики". И нигде не видно, чтобы там было "армянское историческое поселение". Больше всего это относится к Матеосу Урхаеци, ликование которого хорошо известно по поводу поселения в Гори армян Давидом Строителем (Царь Грузии, 1089-1125 гг.).¹⁹ Следовательно, вряд ли стал бы он скрывать факт существования в Ахалкалаки армянского поселения, если-бы таковое существовало. Его сведения довольно точно совпадают с другими источниками при описании нашествия тюрков на Ахалкалаки и, конечно же, они соответствуют истине.

С другой стороны, сведения этого историка заслуживают внимания и потому, что он знает: это было нашествие на грузинскую страну (jwzhuwrhbi Գրիս), на провинцию, называемую Джавахети (fi qshwpi pr kpih qshwpi), тюрки нападают на город, который называется "Новый" (qshwpi pr kpih Ըիւի). В следующей же фразе автор пишет "Ахалкалаки" (Ըիւի რიւարբი).²⁰ Матеос Урхаеци пишет "Джавалис" вместо "Джавохети", а "Ахалкалаки" он понимает как город с названием "Ахал" (в тексте ошибочно записано "Алах"). Подобные ошибки или искажения как раз указывают на то, что Джавахети и Ахалкалаки для армян и армянских историков является чуждой средой. В случае существования здесь с IX-X веков армянского поселения, этого бы не было.

Автор буклета из сведений Матеоса Урхаеци в армянской части текста игнорирует слова касающиеся Грузии (страны грузин) и Джавахети, говорит только об Ахалкалаки и событиях, имевших там место. В соответствующих частях русского и английского текстов, он повторяет ошибку историка и пишет: "город Ахал", "The city Akhal". Это то же самое, если бы древние армянские топонимы – Норкалак, Норберд, Нораванк были бы переведены как "город Нор", "крепость Нор" "монастырь Нор" (армянскому "Нор" соответствует грузинское "Ахали"). Автор буклета знает, что топоним не переводится, но таким творчеством, не поясняя первую часть топонима, он может заставить читателя предположить: вторая часть названия Ахалкалаки ("калак") – армянская, что объясняется существованием там армянского поселения. Этим и объясняется, что характерное грузинское окончание именительного падежа "и" фигурирует лишь в английском и русском заглавиях. В армянском же заглавии и далее во всех трех текстах встречается "Ըիւիւրիւարբ", "Ахалкалак", "Akhalkalak". На самом же деле слово "калаки" (город) – иностранного происхождения и в грузинский и армянский языки проникло, очевидно, с Востока.

Разоренный тюрками Ахалкалаки вновь возродился со второй половины XII века, о чем свидетельствуют жилищные комплексы, резной орнамент восстановленной в ту пору церкви и медные монеты с именем царя Грузии Гиоргия-Лаша, выявленные при археологических раскопках.²¹ Имя – "Гиорги, сын Тамары" – встречается на двух типах монет, на одной разновидности которых Гиорги назван "владыкой Джавахцев". Количество таких монет не превышает несколько десятков, причем все паспортизованные монеты

¹⁹ Матеос Урхаеци. Хронография. Вагаршапат. 1898. стр. 356 (на арм. языке).

²⁰ Матеос Урхаеци. Хронография... стр. 356 (на арм. языке).

²¹ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 19.

обнаружены в Ахалцихе, Ахалкалаки Джавахетском и Дманиси. Легенда монеты, выполненная асомтаврули, гласит: "царя Гиоргия, сына Тамары, владыки Джавахцев". Арабская же надпись читается так: "Царь высочайший – слава страны и веры (Гиорги, сын Тамары), мечь мессии".²² Из грузинской легенды явствует особый статус отношения Гиоргия-Лаца к Джавахети – он владеет здесь вотчиной царевича.

В Ахалкалаки были обнаружены монеты и царя Грузии Русудана, отчеканенные в 1227 году. В последующем, в городе была восстановлена купольная церковь, о чем свидетельствует обнаруженная надпись, выбитая грузинским асомтаврули и упоминающая сына Гиоргия-Лаца – Давида Улу: "Именем божьим воздвиг я эту святую церковь во время царствования Давида и в бытие амирспасаларом Авага, при правлении сыновей Гамрекели Каха, Асиба и Липарита... за упокой души своей... Господи помилуй Исдиага, аминь."²³ Упомянутый в надписи Каха, сын Гамрекели, это – Каха Торели-эристав Ахалкалакский и "мечурчлетухуцеси" (министр финансов), хорошо известный по другим источникам. Поэтому и отмечается подчеркнуто в надписи его правление.

В XII-XIII веках за крепостной стеной города, на левом берегу реки Тавпаравнисцкали, стояла и зальная церковь, но со времени правления монголов городская жизнь в Ахалкалаки постепенно ослабла и к концу XIII века заметно захирела.²⁴

Знаменательно, что в джавахетской эпиграфике до XIV века армянские надписи отсутствуют вообще, по обилию же грузинских надписей этот край заметно выделяется среди других. В I половине XIV века, когда магометанские правители постепенно завладели Арменией, в сторону Джавахети двинулся поток армянского населения. По сведениям "Жития" армянского писателя – Григора Татеваци – родители автора переселились из Армении в Тмогви (город-крепость в южной Грузии). Родившийся здесь Григор с помощью своего брата воспитывался при дворе царя Грузии Давида IX.²⁵ Появилось армянское население и в окрестностях Цунди. Армянские надписи на сохранившихся здесь мемориальных хачкарах уместаются в хронологической рамке с 1365 по 1425 год.²⁶

С XV века Джавахети оказывается во владении атабагов Самцхе (правителей юго-западной части Грузии). По сведению царевича Вахушти, в 1486 году повелитель Ирана Якуб-хан "пересек Абоци и подступил к Ахалкалаки и разорял вокруг земли, убивая и пленяя. Манучар (атабаг Самцхе – Д. Б.) не смог воспротивиться ему и причинить вред войскам его.

²² Джалагания И. Л., Джапаридзе В. В. Нумизматические находки Дманисской археологической экспедиции (1936-37, 1960-66, 1968-70, 1972-73, 1975-77 гг.). В сб.: "Археологические памятники феодальной Грузии". V. Тб. 1987. стр. 18 (на груз. языке).

²³ Цискаришвили В. Г. Эпиграфика Джавахети как исторический источник. Тб. 1959. стр. 58-59 (на груз. языке).

²⁴ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 19-20.

²⁵ Сведения памятных записей (ишатакаранов) Армянских рукописей XIV-XV вв. о Грузии. Перевод с древнеармянского, предисловие, комментарии и примечания А. П. Абдаладзе. Тб. 1978. стр. 118 (на груз. языке).

²⁶ Давлианидзе Л. С. К изучению цундско-тмогвских хачкаров (Крестов камней). В сб.: "Моамбе" ("Вестник Государственного музея Грузии им. акад. С. Н. Джанашиа"). XX-V. Тб. 1959 (сборник на груз. языке, статья – на русском).

А старался укрепиться в городе-крепости. Но в короткий срок взял хан Ахалкалаки и заставил выйти оттуда знатных месхов и пленил полностью многих там находящихся. После сжег город и подойдя к Ахалцихе, взял и его и поступил с ним также."²⁷ И это событие лишь вскользь упоминает автор буклета в связи с Ахалкалаки, только повелитель туркманов фигурирует почему-то как "Монгольский шах"...

И в этом достаточно просторном описании Вахушти не видно и следа существования в Ахалкалаки армянского поселения, хотя царевич, говоря о грузинских городах, имел за правило всегда отмечать факт проживания в них армянских или еврейских купцов.

Персидский историк XVI века Хасан Румлу повествует о походе на Ахалкалаки главнокомандующего войском шаха Тамаза I – Див-Султана: "Эмиры по дороге Шурагели (Абоци-Кайкули – Д. Б.) направились к Ак-Шахру (Ахалкалаки – Д. Б.) и заполнили те места как нежданная напасть, посланная небом... Когда приблизились к вышеназванной деревне, Манучар (брат атабага – Д. Б.) сбежал и направился в Рум."²⁸ Упоминание Ахалкалаки в качестве деревни, должно быть, указывает на его захирение.

"Ахали Картлис Цховреба" ("Новая история Грузии") говорит об еще одной битве у Ахалкалаки в 1535 году: "В августе числа 13 (13 – Д. Б.), в четверг, сразились царь царей Баграт (царь Имерети – западной Грузии – Д. Б.) и атабаг Кваркваре у Ахалкалаки. И пали многие, и победил царь, пленил он Кваркваре и войска его и завоевал сын Александра все Самцхе."²⁹ Правление атабагов в Джавахети прервалось на 10 лет.

В 1547 году шах Тамаз вновь пошел на Ахалкалаки. По сведениям Хасана Румлу – "Шах с бесчисленным войском пошел на Грузию, пересек Шурагели и дошел до Ак-Шахра. В те дни с утра до вечера непрерывно шел снег... Государь ночью атаковал неверных грузин... Их кровь окрасила снег в розовый цвет, множество коров и овец взяли в добычу, а дома ихние сожгли."³⁰

Другой персидский историк XVI-XVII веков Искандер Мунши то же событие описывает следующим образом: "Шах Тамаз направился в Грузию войной, чтобы истребить неверных грузин. Вышли из Шурагели... С войском, имеющим мощь Бахрама остановился он в Ак-Шахре... Непогода зимы и крепкий мороз в то время были такими, что Мтквари покрылась льдом гранитной прочности. От обилия снега, не прекращающегося ни днем, ни ночью, горы и долины Грузии сравнились... Когда достигли домов и обиталищ неверных грузин, мечь газиев начал отсекал головы и земля та покрылась кровью неверных и их священников. Дома неверных сожгли карающим

²⁷ Царевич Вахушти. Описание царства Грузинского... стр. 707.

²⁸ Сведения Хасана Румлу о Грузии. Персидский текст с грузинским переводом и введением издал В. С. Путуридзе. Примечаниями снабдил Р. К. Кикпадзе. Тб. 1966. стр. 20 (на груз. языке).

²⁹ Новое житие Картли. Текст третий. В кн.: Картлис Цховреба (История Грузии). Грузинский текст. II. Подготовил к изданию по всем основным рукописям проф. С. Г. Каухчишвили. Тб. 1959. стр. 497 (на груз. языке).

³⁰ Сведения Хасана Румлу о Грузии... стр. 25.

огнем, войско мстителей овладело большой добычей и победившие победоносно нагруженные несметной добычей, вернулись назад."³¹

Тот же историк рассказывает о третьем походе шаха Тамаза на Грузию в 1551 году. По его словам, после разорения монастыря Вардзия "Вахушти и Шермазан-оглы, два величайших врага, были убиты. Округа Тмогви и Ак-Шахра, принадлежавшие им, были пожалованы Каихосро (атабаг Самцхе – Д. Б.)."³² Упомянутый Вахушти был из рода Шаликашвили, а Шермазан-оглы – Диасамидзе, который к тому времени должен был владеть Шахром (Ахалкалаки) вместе с округом. Это предположение подтверждается и один турецкий документ: "Есть еще один такой Шермазан-оглу со своими родственниками и подопечными ... Его владением является место по названию Джавахети. Названные здесь лица, в большинстве своем подчиняются Кваркваре (атабаг Самцхе – Д. Б.)."³³

Турецкий историк XVII века Ибрагим Фечеви, рассказывая о событиях 1573 года, упоминает о завоевании крепостей Чилдири, Тмогви, Хертвиса и Ахалкалаки: "После того, как сильнейшим полководцем для покорения названных крепостей был послан Абдурахман-бег, назначенный мирливаном Артаани, жители покорились. Падишах занял этот край и назначил своих правителей."³⁴

В это время город, по-видимому, защищали Шаликашвили, так как в данном "Месхской летописи", турки получили Тмогви от брата атабага Манучара, а "Ахалкалаки до этого отвоевали у Кокоты (Шаликашвили – Д. Б.), стоявшего там гарнизоном."³⁵ С этого времени Ахалкалаки, как и всем Джавахети, завладели турки.

Автор буклета это событие почему-то датирует 1637 годом, что является явной ошибкой. Но это не исключение для этого, хоть и небольшого, поверхностно составленного текста.

Из "Пространного реестра вилайета Гюрджюстан", составленного в 1590 году, явствует, что после завоевания южной Грузии турки произвели здесь перепись, поделив ее на административные единицы – "ливы" и входящие в них районы. В Ахалкалакскую ливу входили районы Акшехир, Тмогви и Ниалискури. Акшехирский район охватывал Ахалкалакское плато, начиная от Джавахетского хребта до каньона Мтквари. Это был самый большой по площади район Джавахети с наибольшим количеством деревень. Центром резиденцией правителя ливы был Ахалкалаки, но город к тому времени был почти полностью обезлюжен. Лишь в рабате акшехирской крепости селились три жителя, а сам Ахалкалаки не был даже занесен в число облагаемых налогом объектов.

³¹ Сведения Искандера Муни о Грузии. Персидский текст с грузинским переводом и предисловием издал В. С. Пугуридзе. Тб. 1969. стр. 17 (на груз. языке).

³² Сведения Искандера Муни о Грузии... стр. 19.

³³ Турецкие источники по истории Самцхе-Саатабаго первой четверти XVI в. Тб. 1983. стр. 56-57 (на груз. языке); Клдншвили Д. Л. Приписки к рукописям Тисли Хахули. Тб. 1986. стр. 40-41 (на груз. языке).

³⁴ Сведения Ибрахима Фечеви о Грузии и Кавказе. Турецкий текст с грузинским переводом издал, введением и примечаниями снабдил С. С. Джикия. Тб. 1964. стр. 10 (на груз. языке).

³⁵ "Месхская летопись". Материалы по истории Южной Грузии (XV-XVI вв.). Публикация текстов, исследования и указатели Х. Г. Шарашидзе. Тб. 1961. стр. 49, 100 (на груз. языке).

Укрепленную часть Ахалкалаки во времена турок стали называть рабатом акшехирской крепости. Проживающие в нем Мурад, Задик и Капдурали, а также Гулаба-ага, должны были платить налоги на пшеницу, рожь, овес, лен, сено, пчел, свиней, огород, овец и т. д. в сумме 7.000 ахча.³⁶ Поименованные здесь лица христианской веры, за что и платят повышенный налог в виде испенджи, а вот Гулаба-ага – магометанин.

Вообще же даже по именам зарегистрированных в "Гурджистанском реестре" жителей джавахетских сел видно, что подавляющее большинство их – грузины. Есть и селения, где среди грузинских имен встречаются единицами – Карапет, Хачатур, Тер-Акоп и др., есть и имена мусульман. Зато нигде не видно сел, населенных только армянами. В таких условиях, естественно, языком их был грузинский. Например, в Цунда, где сохранились армянские хачкары, встречаются такие типично грузинские имена жителей: Вардзел сын Джиро, Амириндо сын Бека, Иванэ брат его, Иванэ сын Агдгомелы, Лашкара, Реваз сын его, Хосик сын Кубады, Батата сын Эльманы, Кочиа брат его, Вешиа сын Дариспана, внук Зандара, Петр сын Вешиа, Джоджик сын Джеханшы и брат его Манук.

Менее однородно население в рабате Тмогвской крепости: Никуа, Зараспа, Хезаргул, Саргис сын Аракела, сын Зерека, Гураспа, Ростом сын его, Нико сын Худаверда, Папу сын Мурада, Вардзел сын Бери, Мераб, брат его Амиразиз, Папу сын Иарала, Иарал сын Ананий, ... сын Чалаба, Папу сын Кузана, Нурали, сын его Акоп, Агдгомела сын Лабуры, сын его Батата, Заза сын Эдишера, Шакара сын Хачатура и др.³⁷

В персидских и турецких источниках XVI-XVII веков Ахалкалаки именуется Ак-Шахром, Акшехиром. "Ахал" была осмыслена как турецкое диалектное слово "ах" – белый, а вторая часть "калаки" (город), переведена как "шехир" или "шахар."³⁸ По сведению османского историка XVII века Катиба Челеби, – "Ахалкалаки – грузинское слово, обозначает белую крепость... Крепость Ахалкалакская находится на широкой равнине, на высокой горе, между двумя ущельями. В одном из них течет маленькая речка и за ней проходит дорога, ведущая в Тбилиси. В прошлом Ахалкалаки был стольным городом вилайета. Поскольку он представлял собой границу, его разрушили. Климат там суровый, сеют хлеб и разводят фрукты."³⁹ В этом случае "Ахалкалаки" хоть и признано грузинским словом, но осмысленно оно по-турецки как "белая крепость". Это случилось, наверное, потому, что "ах" по-турецки значит "белый", а "калак", по-видимому ассоциировали с арабско-турецким "кала."⁴⁰

По "Джаба Дефтеру чилдирского эйалета" 1694-1732 годов, в Ахалкалакскую ливу входили районы Акшехири, Тмогви, Ниалискури и Мзваре. В Акшехирском районе указано село Рабат, подчиняющееся некоему Ахмеду.

³⁶ Пространный реестр гурджистанского вилайета. II. Перевод. Турецкий текст издал, перевел, исследованием и комментариями снабдил С. С. Джикия. Тб. 1941. стр. 235 (на груз. языке).

³⁷ Пространный реестр гурджистанского вилайета. II... стр. 240-242.

³⁸ Джикия С. С. Пространный реестр вилайета гурджюстан. III. Исследование. 1. Описание рукописи. 2. Заметки по географии и топонимике текста. Тб. 1958. стр. 306-307 (на груз. языке).

³⁹ Сведения Кятиба Челеби о Грузии и Кавказе. Перевод с турецкого, предисловие, комментарии и указатели Г. Г. Аласаниа. Тб. 1978. стр. 140-141 (на груз. языке).

⁴⁰ Джикия С. С. Пространный реестр вилайета гурджюстан. III... стр. 304.

Как видно, рабат Акшехирской крепости уже превратился в "деревню Рабат" сумма ежегодного налога которой возросла до 11.700 ахча, в 1711-1712 годах сократилась до 10.755, а в 1717-1718 годах – до 7.000 ахча.⁴¹ Из вышесказанного хорошо видно, как постепенно опустошился Ахалкалаки. В таких условиях паша Джавахети, он же ахалкалакский санджак-бег, по сведению царевича Вахушти, перебрался в Ниджгори. По его же словам, Ахалкалаки в "настоящем" вновь отстроен шавшетским бегом из Картли". Это произошло в 40-ых годах XVIII века, когда в опустевший город переселились многие из Картли.⁴²

По сведениям Омана Херхеулидзе, в 1722 году Ираклий и царь Соломон объединенным войском "перешли гору Сацциано, подошли и обложили Ахалкалаки Джавахетский, сильно потеснили его и почти взяли город. В это время царь Соломон заболел лихорадкой, чуть ли не смертельно. Поэтому пожелали увезти царя Соломона... Имеретинские войска отвезли его и покинули осаду. И царь Ираклий, оставив крепость Ахалкалаки, совершил набеги на окрестности Ахалцихе, Артани и Джавахети, овладел многочисленным скотом, взял пленных и вернулся."⁴³

Из приведенных письменных источников явствует, что в период турецкого владычества (XVI-XVIII вв.) Ахалкалаки Джавахетский, в основном, играет роль крепости для базирования турецких войск, в котором местные жители еле влачат существование. Такой вывод подкрепляется и данными археологических раскопок: жилищные кварталы города вымирают; многократное восстановление крепости происходит согласно новым условиям; в ее стены встроено множество камней из покинутых церквей и бесхозных могил становятся более тесными проходы, проемы же превращаются в амбразуры, фрагменты посуды и полированных курительных трубок указывают на неместное их происхождение; во дворах цитадели и караван-сарая появляются новые строения; разрушены церкви и выстроена мечеть, арабская надпись на внутренней стене которой относится к 1725 году; в этот период караван-сарай превращен во временные жилища, сарай; найденные медные и серебряные монеты (ахчи) отчеканены в Стамбуле в XVI-XVIII веках.⁴⁴

Почти 300-летнему господству турок в Ахалкалаки автор буклета уделяет лишь одно предложение.

И после завоевания Грузии Россией, Ахалкалаки, как и прежде, оставался предметом раздора, на этот раз – между Россией и Турцией. По сведениям Теймураза Багратиони, в 1806 году "поскольку между русскими и тюрками шла война, граф Гудович собрал все войско русских и грузин, пошел на Джавахети и дошел до крепости Ахалкалаки. Приставили к стене лестницы и пытались перейти через их в крепость. Восхрабрились тюрки, заставили

⁴¹ Джаба Дефтер Чилдырского эялета. 1694-1732 гг. Турецкий текст с грузинским переводом подготовила к изданию Ц. А. Абуладзе, исследованием снабдил М. Х. Сванидзе. Тб. 1979. стр. 123, 137, 153 (на груз. языке).

⁴² Царевич Вахушти. Описание царства Грузинского... стр. 671, 675; Ломсадзе Ш. В. Самцхе-Джавახети. Тб. 1975. стр. 473 (на груз. языке).

⁴³ Оман Херхеулидзе. Царствование Ираклия второго. Подготовка текста, исследование, словарь и указатели Л. В. Микиашвили. Тб. 1989. стр. 85-86 (на груз. языке).

⁴⁴ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 21-23.

отступить русских и истребили до 500 человек и, не сумев овладеть крепостью, отступил Гудович в Алгети."⁴⁵

По словам того же историка, в 1811 году Паулуччи (наместник царя – Д. Б.) "послал русское войско зимой на Ахалкалаки и взяли они с собою лестницы. Подошли со стороны горы, приставили лестницы и взяли крепость Ахалкалаки, так как из-за зимних холодов турецкие войска были оголодалые."⁴⁶ Согласно Бухарестскому договору 1812 года, Россия вернула Ахалкалаки Турции.

24 июля 1828 года русские войска под командованием Паскевича, наконец-то взяли Ахалкалаки. До этого там еще стояли: двухэтажная цитадель, сорок домов, два деревянных магазина, казармы гарнизона, склады оружия и продовольствия, караван-сарай, мечеть, минарет, поврежденные бани и т. д.

До завоевания Ахалкалаки русскими, санджак-бегами Ахалкалаки были хоспийские Палавандишвили. Их резиденция находилась в крепости Ахалкалаки, а семьи их жили вблизи, в деревне Хоспиа. Там, около их жилища, была башня, мечеть и старая грузинская церковь. Последним санджак-бегом Ахалкалаки был Мути-бег Палавандишвили, который при взятии города попал в плен. Он предложил свои услуги русским и получил чин капитана. Правительство и чиновники выкупили у него большую часть его земель, но в санджак-бегстве отказали.⁴⁷

Согласно Адрианопольскому мирному договору от 14 сентября 1829 года, к России были присоединены Поти, Ахалцихе и Ахалкалаки, в российское владение отошла и одна часть Самцхе-Саатабаго.

Подготовку к изгнанию из родных мест принявших мусульманскую веру грузин (месхов) Паскевич начал сразу же после взятия Ахалцихе в августе 1828 года. Замысел русских чиновников стал тотчас же явным, как только Паскевич отказал покинувшему еще раньше Месхети местному дворянству в просьбе вернуть пожалованные им грузинскими царями поместья и воспрепятствовал заселению опустошенных земель их людьми из Имерети и Картли. 13-м пунктом Адрианопольского договора время переселения-заселения ограничивалось 18 месяцами. Это заставляло местных месхов мусульманской веры торопиться с продажей земель и они попадали к русским должностным лицам и купцам по грошовой цене. Мути-бег Палавандишвили продал казне 29 джавахетских сел за 3.600 рублей. Мурджахети был закуплен Каркисаловым, Пртена – Сахпасовым, Накалакеви – Конаповым, Гогашени же приобрела армянская церковь.

Вследствие осуществленной во время войны турецкой пропаганды и в результате подобной "христианской" политики русских, большая часть принявшего ислам коренного населения южной Грузии переселилась в Турцию. Справедливость требовала отдать освобожденные земли грузинскому населению, не имеющему достатка в земле. В 1926 году в докладе правительству акад. Иванэ Джавахишвили писал: "Начиная с 1828 года заселенные грузинами мусульманской веры Самцхе, Джавахети, Эрүшети и

⁴⁵ Теймураз Багратиони. Новая история. Текст подготовила к печати, исследованием и указателями снабдила Л. В. Микиашвили. Тб. 1983. стр. 73 (на груз. языке).

⁴⁶ Теймураз Багратиони. Новая история... стр. 79.

⁴⁷ Ломсадзе Ш. В. Самцхе-Джавахети... стр. 475.

Палакацио были отвоеваны Россией у турок и население их было ввергнуто в такое душевное состояние, что грузинские мусульмане предпочли покинуть земли своих предков и переселиться в Турцию. Граф Паскевич не позволил переселиться сюда грузинам из Имерети и вместо них заселил 30.000 армян из Турции... В Месхети, где до 1828 года грузинское население составляло более 90 процентов, уже в 1830 году, по милости русских чиновников в большинстве оказались армяне.⁴⁸

Относительно создавшейся ситуации Вермишев писал: "Из турецкой стороны переселились армяне и покрыли густыми поселениями почти весь Ахалкалакский уезд и лишь кое-где между ними маленькими оазисами остались грузинские деревни." "Страна приобретает такой вид, — писал Загурский, — будто она изначально была заселена армянами." Новоселы были вольны в своих поступках. По словам Иванэ Гварамадзе — "Разрушались и уничтожались церкви, башни, крепости, вечнопамятные руины, изымались монастыри, грабились святые образы, нарушали покой дорогих останков ..." Они настолько разошлись, что намеревались переименовать Ахалцихе в Нор-Эрзерум, однако тогдашней власти, — по словам Загурского, — на это раз хватило здравого ума не поддаться их желанию.⁴⁹

В первой половине XIX века сюда переселились таракамы из Нижней Картли, греки из Эрзерума, русские духоборы из Таврической и Воронежской губерний, курды-кочевники.⁵⁰

Оставшиеся грузины-магометане, боясь, что их, как грузин по происхождению, снова заставят сменить веру, официально записались турками. С 1899 года в Самцхе-Джавахеги приказом было запрещено богослужение на грузинском языке, оно велось лишь на русском и армянском языках.

До 1870 года в крепости Ахалкалаки стоял русский гарнизон, которым на территории цитадели велись строительные работы: старое здание каравансарая было переделано в казарму; около развалин древней церкви появились русские и армянские могильные плиты XIX-XX веков.⁵¹

Половина текста буклета, естественно, относится к периоду с XIX века. Здесь рассказывается как отстроили, начиная с 1831 года, армяне-переселенцы вблизи городища Ахалкалаки новое поселение по регулярному плану, построили армянскую церковь и школу, восстановили церковь Св. Креста, один из встроженных в стену которой хачкаров датирован 1289 годом. В 1870 году открылась женская приходская школа, в 1880 году — библиотека, был заложен общественный парк.

После этого автор заявляет, что в Ахалкалаки всегда преобладало армянское население. Приводится таблица, в которой сравнивается количество армян с показателями других народностей. Засвидетельствованные цифры 1851, 1886, 1916 и 1976 годов действительно подтверждают преобладание армян.

⁴⁸ Доклад И. А. Джавахишвили Правительству Грузии. 1926. ГГЦИА. Фонд 476. дело N 6. стр. 82-111 (на груз. языке).

⁴⁹ Ломсадзе Ш. В. Самцхе-Джавахеги... стр. 352-353, 361, 468.

⁵⁰ Бердзенишвили Д. К. Очерки по исторической географии Грузии (Земо Картли — Тори, Джавахети)... стр. 128.

⁵¹ Джандиери Е. Г. Ахалкалаки Джавахетский... стр. 23-24.

Из приведенного выше материала явствует, что на протяжении всей своей истории Ахалкалаки был грузинским поселением в составе Грузии. Поэтому утверждение автора буклета о том, что здесь большинство всегда составляло армянское население – явная ложь. Слово – „*դիմացի*“ („всегда“, „always“) здесь явно неуместно, – ведь приведенные даты ограничивают только отрезок времени в 120 лет.

После таблицы автор вновь возвращается к историческим памятникам Ахалкалаки – городищу, руинам церкви крестообразного типа IX-XI веков (на самом деле она относится к IX-X векам) – будто все это является плодом творчества „всегда“ проживавшего здесь армянского „большинства“. С этой целью и упоминает он 3-4 кладбища, где, оказывается, есть армянские хачкары и надгробные плиты (среди них и с надписями). По утверждению автора, в 1988 году на территории городища был обнаружен красивый хачкар и надгробная плита, датируемая 1301 годом. Хачкар перенесли во двор церкви Св. Креста, где расположен музей. Там же читаем, что вблизи города есть церковь отшельника XII-XIII веков, являющаяся известным местом паломничества не только ахалкалакцев. Естественно, читатель должен предположить, что и она армянская. На самом же деле, мы, очевидно, имеем дело со случаем присвоения грузинской церкви армянами, переселившимися из Турции. Такие случаи часты: с 80-тых годов в южном притворе нефи церкви Кумурдо местным сторожем устроена армянская молитвенная ниша...

Никому не известно, откуда был принесен хачкар XIII века, встроенный в стену церкви Св. Креста, а все хачкары и могильные плиты, обнаруженные во дворе цитадели, засвидетельствованы в слоях XIX века. Кандидат исторических наук Эка Джандиери на протяжении ряда лет руководила раскопками Ахалкалаки Джавахетского. Вот выдержка из ее письменной объяснительной записки, касающейся упомянутых выше камней: „Согласно археологической стратиграфии они не имеют ничего общего с „бесстенным“, а затем превратившимся в „город-крепость“ Ахалкалаки, т. е. с административно-политической единицей грузинского централизованного государства XI-XIII веков.“

Доктор искусствоведения Димитри Туманишвили со своей стороны отмечает: „Весьма сомнительна и датировка одного из хачкаров IX-X веками. Даже искушенному в армянском каменотесном мастерстве специалисту будет, наверное, трудно датировать творение рук этого неопытного мастера. Данный хачкар ничем не похож на ранние хачкары, на передней части которых, – по словам армянского ученого Ст. Мнацаканяна, – вырезались большие рельефные кресты, отличающиеся простотой и ясностью форм.⁵² Примечательно и то, что ни на одном из старых образцов не было удостоверено наличие между верхними ветвями креста изображений маленьких дополнительных крестиков. Их изображения (кстати, очень редко!) фиксируются лишь с XIII века.⁵³ Исходя из этого, указанный камень, безусловно, необходимо отнести к более позднему периоду“ (это замечание передано Димитрием Туманишвили в виде записки, за что выражаем ему свою признательность). Таким образом,

⁵² В. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan. Kunst des Mittelalters in Armenien. Berlin. 1981. s. 250.

⁵³ Наприм. В. Brentjes, S. Mnazakanjan, N. Stepanjan. Kunst des Mittelalters in Armenien... taf. 163, 178.

утверждение автора о существовании в Ахалкалаки армянского поселения с IX-X веков лишается основания. Если же оно существовало здесь позднее, то было таким незначительным и небольшим, что осталось незамеченным для средневековых авторов. Об этом же говорят поздние 2-3 хачкара, опубликованные автором в том же буклете.

Относительно последних Эка Джандиери отмечает: "Эти отдельные хачкары, следуя археологической стратиграфии, связаны с армянскими новоселами, появившимися здесь после 30-х годов XIX века. Появились эти камни на территории древней грузинской крепости и, поэтому, не только не нарушают общую картину исторического развития города, а наоборот, - подтверждает более поздний возраст самых хачкаров, так как расположены они в верхних слоях. Их позднее происхождение следует не только из анализа орнамента, но и явствует из общего вида и безупречной сохранности. В Ахалкалаки ни один хачкар не расположен на "своем месте", ни под одним из них не расположена могила, хранящая кости усопшего и камни эти разбросаны почему-то посередине вечно сражающейся крепости. Весьма сомнительно, как автор буклета датирует их IX-X и XIII веками, когда они обнаружены в слоях, возраст которых стратиграфически установлен XIX веком! Как же остались невредимыми именно эти хачкары, когда при осаде Паскевичем и осуществленном им с применением 300 пушек штурме обрушилась вся крепость со всеми башнями четырехэтажной высоты?..

По нашему мнению, перенесенный в 1988 году во двор армянской церкви из цитадели большой хачкар, с изображением "расцвеченного креста" на передней плоской поверхности не что иное, как "стелла освобождения", т. е. благодарственный знак спасения армянского населения. Известно ведь, что они избежали турецкого господства и нашли убежище на грузинской земле благодаря помощи российского войска.

Ободранная и развороченная на сегодняшний день старая Ахалкалакская цитадель свидетельница и того, что в 40-х годах в ней был расположен сборный пункт для призывников войны и здесь же проводились упражнения по стрельбе. Естественно, что стоящий отдельно столп являл собой прекрасную мишень и вскоре стелла-хачкар с крестом опрокинулся навзничь. Каждый обтесанный облицовочный камень с брошенных без присмотра крепостной стены, башен, караван-сарая и казармы использован при строительстве новых домов. Поэтому-то представляют сегодня столь удручающее зрелище здания и строения старой крепости..." (приносим искреннюю благодарность г-же Э. Джандиери за приведенные пояснения).

Вообще же читателю следовало бы учесть следующее: неужели грузинские надписи на армянской территории значат меньше, чем этот сомнительный хачкар? Может быть для удостоверения наличия в Аниси (Ани) грузинского населения менее значимо обращение Католикоса Грузии к пастве, сохранившееся в грузинской надписи православной церкви в Аниси и гласившее: "Жительствующие в сей городе Грузины!... Более всего стяжайте божественную любовь друг к другу и таким путем воздайте желаннейшую из божьих заповедей. Это написано мною, католикосом Елифаньем собственноручно, когда освятил Анийские церкви."⁵⁴ Несмотря на то, что древний город потерявшей свою государственность Армении, на протяжении

⁵⁴ **Март Н. Я.** Надпись Елифанія, католикоса Грузіи (изъ раскопокъ въ Ани 1910 г.). СПб. 1910.

XI-XII веков грузинскими царями был занят 5 раз, а в конце канцов и присоединен к Грузии, стольный город армянских Багратуни никем не объявлялся" грузинским историческим поселением".

При рассуждениях об исторических поселениях и живущем там большинстве, естественно, решающее значение имеет название пункта. В этом смысле Ахалкалаки такой же чисто грузинский топоним, как Самшвида, Самгерети, Араква, Баралети, Кулалиси, Мурджахети, Сатхе, Мачадиа, Ахалцха, Схвилиси, Цкрути, Цкалтбила, Цинубани и другие, где авторы будущих буклетов подразумевают, наверное, существование армянских исторических поселений. Поэтому и напечатаны эти названия в такой искаженной форме (в армянском, русском и английском списках), чтобы не проявилось их грузинское происхождение: Шамшулда, Самгрет, Аракова, Хулалис, Мурджахет, Сатха, Маджадиа, Ахалцха, Суфлис, Цугрут, Цхатпила, Ципубан... Так, пожалуй, их армянское осмысление и вправду станет возможным.

Такие попытки армянскими историками предпринимаются и в наше время. Армянскими топонимами объявляются Тбилиси, Болниси, Крцаниси, Манглиси, Дманиси, Тухариси, Олтиси... Желаемое выдается за действительное без всяких доказательств, как общепринятое. Игнорируется тот факт, что создание топонимов посредством формы родительного падежа – общегрузинская модель прагрузинского времени, что схожими названиями полны южная, восточная и западная Грузия, поэтому иноязычное происхождение этой модели исключается.⁵⁵ Известный по грузинским источникам топоним "Таоскари" (ср. Ташискарри, Клдекарри, Гартискарри, Хидискарри...) армянизирован и записан как "Тайоц-кар", т. е. "камень Тао" – "крепость Тао". Считают даже, что этот грузинский топоним появился посредством озвучания армянского названия, которого, на самом деле, не существует. Подобно этому название территориальной единицы и реки Алгети расчленено и выдано за "Ал-гет". "Гет" по-армянски – "река", а "аил" – другой, отличный. Таким "творческим" образом, получилось – "другая река."⁵⁶ Интересно, как этим методом можно будет объяснить грузинские топонимы – Энагети, Тагнагети, Гергети, Сосангети, ни один из которых не имеет никакого отношения к реке.

Армения, так же как и многие другие, страна подвергшаяся с древних времен историческим невзгодам. Понятно и историческое стремление армян как-нибудь восстановить разрозненную и утерянную государственность. Эта цель заряжала на протяжении веков армянскую историческую литературу, она сохранилась и по сей день. Вместе с тем, явно проступает и желание армянских авторов доказать не только свои историко-культурные преимущества, но и расширить границы армянского государства за счет территорий соседей. Об этом писали Димитри Бакрадзе и Илья Чавчавадзе, Михеил Тамарашвили, Иванэ Джавахишвили, Симон Джанашиа, в наше время – Александрэ Ониани и Зураб Сарджвеладзе, Давид Мухелишвили и Бондо Арвеладзе.

⁵⁵ **Ониани А. Л., Сарджвеладзе З. А.** Против извращения вопросов грузинской топонимики. Журн. "Мацнэ". Серия языка и литературы. №3. 1971. стр. 170, 173-174 (журнал на груз. языке, статья – на русском).

⁵⁶ **Мухелишвили Д. Л., Арвеладзе Б. В.** Истина вечна... "Литературная Грузия". 10. 1988. стр. 143-144, 150.

Тревога грузинских ученых по этому поводу не была безосновательной. В докладе, на который мы сослались выше, И. Джавахишвили отмечал: "Когда в Закавказье завели разговоры относительно земства и начались предварительные рассуждения, – уже тогда было всем ясно, что переселение армян в Грузию армянским политикам нужно не только с точки зрения физического спасения угнетенных османами своих соотечественников, но и что они заинтересованы в осуществлении определенного национального политического плана и места новых поселений были подобраны с целью обеспечения для армян единой, цельной территорией."⁵⁷

В 1913 году, когда армяне потребовали отделение Ахалкалакского уезда от Тбилисской губернии, они намеревались путем воссоединения с другими армянскими уездами создать цельный, самоуправляемый округ, заселенную армянами губернию. Специальная уездная комиссия единогласно отвергла эту мысль, приведя в первую очередь довод о теснейшей экономической связи Ахалкалаки с Тбилиси и другими грузинскими регионами.⁵⁸

Вследствие поражения Германии в I мировой войне, в тяжелом положении оказалась и Турция. Именно в это время, в 1918 году, в Стамбуле была напечатана, по словам И. Джавахишвили, – "фантастическая карта Армении, на которой она распространена от Черного до Каспийского моря и, начиная от места чуть восточнее Самсуна, достигает Средиземного моря, от места чуть севернее Селевкии, по линии чуть севернее г. Ардебиль граница этой всея Армении заканчивается у Каспийского моря. Батуми, Ахалцихе, Мцхета и даже Тбилиси на этой карте оказались в пределах Армении, а Грузии досталась лишь маленькая, узкая полоса.

В это же время, в том же Стамбуле, согласно этой фантастической карте, была издана новая карта всея Армении, на которой Армения представлена огромным государством и ограничена почти теми же контурами. В ее пределах оказалась большая часть Турции – Трапезунт, Орду, г. Кесария, Адана, Эдесса, даже северная часть Персии вместе с г. Тавризом и Арdebилем – отмечены как принадлежащие Армении. По сравнению с фантастической картой здесь Грузии отведено чуть больше: на Черном море ее граница начинается южнее Батуми, севернее Макриали, Имерхеви оставлен за Арменией, по Ахалцихе отведено Грузии, зато Ахалкалаки отмечен в пределах Армении, отсюда пограничная линия ползет к северу и эта линия изображена в качестве государственной границы между Грузией и Арменией. Затем армянская граница следует вдоль Мтквари и к Армении отведен и г. Гянджа. Ясно, что для ограничивая этого нового армянского государства не был использован этнографический принцип. Схема построена и не на исторической основе, так как Армения, прекратившая политическое существование после XI века, таких границ не имела никогда. Можно сказать, что у составителей этой карты нет и следов здравого смысла. Правительственная делегация Армении представила эту карту Всемирной конференции для утверждения армянского государства в представленных границах... Однако ложность представленных

⁵⁷ Доклад И. А. Джавахишвили Правительству Грузии. 1926. ГГЦИА. Фонд 476. дело N 6. стр. 82-111 (на груз. языке).

⁵⁸ Джавахишвили И. А. Границы Грузии. Тб. 1919. стр. 40-42 (на груз. языке).

армянской делегацией карты и статистических сведений сразу стала всем ясной и лишила фантастические планы армянской делегации всякого доверия в глазах французских, английских и американских представителей. План огромной Армении распался и исчез наподобие мыльного пузыря.⁵⁹

Подобная попытка повторилась в 1919 году – местным "правительством" в Стамбул, в адрес миссий крупных европейских стран была направлена телеграмма, содержащая требования о самоопределении и создании отдельного кантона, однако, и она закончилась безрезультатно.

В 1918-1919 годах на разоренный гражданской войной Джавахети обрушились и экономические невзгоды. Специальная комиссия тогдашнего правительства требовала в то время срочно послать в этот регион семенную пшеницу, а чрезвычайно ослабевший грузинский элемент усилить "с помощью колонизации".⁶⁰ Проведенные мероприятия не имели заметного результата.

Те же армянские круги и в 1922 году представили новый проект, согласно которому большая часть Джавахети или же Ахалкалакского уезда должна была быть присоединена к Борчалинскому уезду с целью создания единой армянской административной единицы. По словам И. Джавахишвили – "Ясно, что и этот план являлся первой ступенью мастерски придуманного проекта отчленения этих двух уездов из состава Грузинской ССР и присоединения их к Армении, за которым обязательно последовала бы и вторая. Достаточно окинуть взглядом составленные дашнаками карты, как станет ясным, что и на этот раз шла борьба за осуществление прежних целей, однако другими путями." И эта попытка в 1923 году закончилась неудачей.

Был, оказывается, и после этого еще один проект, о чем свидетельствуют последние абзацы доклада И. Джавахишвили: "Пару слов еще о якобы новом проекте относительно необходимости предоставления автономии Джавахети и ее выделении. После всего сказанного выше ясно откуда и для чего происходит этот проект... В случае осуществления этого плана у части трудового народа Грузии, занимающейся животноводством, изо рта будет вырван последний кусок к существованию и овцеводство в Грузии вовсе исчезнет. Если при прежнем режиме российского владычества в Грузии попирались интересы грузинского народа и благодаря политике русских и армянских чиновников свободные грузинские земли заполучили только армяне и русские, неужели и теперь возможно, чтобы жизненные интересы грузинского народа" были принесены в жертву этому проекту... "Это настолько невероятно, что уверен – правительство ГССР откажется от осуществления данного проекта, так же, как было отказано ... другим подобным проектам."⁶¹

Известно, что по несправедливости судьбы армяне издревле рассеялись по дальним и ближним странам. Их значительные поселения существуют и сегодня в Индии, Ливане, Турции, России, в странах Европы и Америки.

⁵⁹ Доклад И. А. Джавахишвили Правительству Грузии. 1926. ГГЦИА. Фонд 476. дело № 6. стр. 82-111 (на груз. языке).

⁶⁰ Кожоридае Д. Г. Прошлое и настоящее Самцхе-Джавахети. Тб. 1987. стр. 120, 132 (на груз. языке).

⁶¹ Доклад И. А. Джавахишвили Правительству Грузии. 1926. ГГЦИА. Фонд 476. дело № 6. стр. 82-111 (на груз. языке).

В таких условиях избирательный поиск "армянских исторических поселений" именно в тех регионах Грузии и Азербайджана, которые непосредственно примыкают к Армении, вызывает беспокойство. И это не лишено основания: в первые же годы установления в Грузии большевистской диктатуры Грузия без боя лишилась южных районов бывшего Борчалинского уезда, которые были переданы Армении. А переданы они были по одному лишь признаку – из-за проживающего там армянского населения. Так что эти буклеты (если продолжится их публикация в подобном виде) являются довольно целенаправленными и не такими уж безобидными изданиями. Их авторы не только обнадеживают себя, они создают общественное мнение в среде русско и англоязычного читателя и, что самое главное, убеждают проживающих в выше-названных пунктах Грузии армян в том, что эти поселения расположены на исторически армянских землях.

Многолетний опыт подсказывает, что одни лишь споры в научной или публицистической прессе и причитания не помогают нашей проблеме. Наряду с этим необходимо проведение более действенных мер. Председатель парламента Армении во время его недавнего визита в Грузию заявил, что пока во главе Армении стоит нынешнее правительство, в Джавахети не следует ожидать событий, схожих с имевшими место в Карабахе... Оказывается и за это мы должны быть благодарны!

Р. С. Данная статья была уже завершена, когда представился случай ознакомиться с изданной в Москве в 1993 году 20.000-ным тиражом книжкой С. С. Мамулова – "Удивительный народ из страны чудес (Армения и армяне – уникальный феномен цивилизованного мира)", в которой есть, например, такие главы: Армения и армянский народ – неповторимая и яркая панорама истории; Армения и армянский народ – символы колыбели, раритета и прогресса; Армянский народ – проводник великой и благородной миссии; Армяне – видные деятели, основатели, первооткрыватели, организаторы, новаторы, инициаторы; Армянки – величественный союз ума, красоты и души; Армения и армяне – центр притяжения и объект посвящения и др.

Восторгающийся страной и народом автор искренне верит и желает и читателей убедить в том, что "в Армении нет ни больших сырьевых запасов, ни огромной территории, ни других значительных ресурсов. У нее есть мозги... Интеллект – это «армянская нефть»" (стр. 3)... "Один из двух армян – это всегда неудавшийся поэт, каждый армянин – философ, а половина – министры иностранных дел" (стр. 10)... "На армянском, согласно преданию, говорили Адам и Ной" (18)... "Армянская кухня – самая древняя" (22)... "Анаитис имела храм, в котором служили молодые девушки, посвятившие себя ее культуре. Чужеземцев, которые посещали их, ожидали ласки армянских женщин, большие или меньшие, смотря по вознаграждению. У армян никогда не было гаремов" (23)... "Армения и армянский народ – это палитра красноречивых фактов и статистических данных, высвечивающих в своем большинстве первое, лучшее и неповторимое. Армения – колыбель человечества. Адам и Ева жили в раю, который находился в Армении, на Армянском нагорье. Армения – родина

пшеницы... виноградной лозы... пива" (24-25)... "Армения – единственная страна в мире, в которой никогда не существовало ни каст, ни рабов, ни крепостных..." "Армяне – самая древняя христианская нация в мире" (27)... "Землетрясение в Армении (в 1988 году) – самое сильное и разрушительное в XX столетии" (29)...

"Среди государственных мужей Вавилона и Египта первое место принадлежало армянам"... "В самые критические минуты истории грозную Персию спасали армянские войны". "Арабские халифы Багдада и Дамаска руками армян завладели очень многими странами" (36)... "Македонская или Армянская династия была во главе Византийской империи в течение нескольких веков. В течение этого времени на ее престоле было не менее 15 императоров-армян, а армянский язык наравне с греческим был государственным" (37)... "Армянами были основаны города: Новая Джульфа (Иран), Калькутта (Индия), Думбровен и Герла (Венгрия), Язовск (Польша), Кизляр, Моздок, Армавир, Будёновск (ныне Прикумск), Новая Нахичевань (один из районов г. Ростов-Дон), Новороссийск (Россия), Котовск и Григориополь (ныне центр административного района Молдовы)"... "Армянами были завезены в Европу ... абрикос и черешня... они способствовали широкому распространению кофе" (37-38)...

"Армянская архитектура во многом способствовала зарождению римского религиозного искусства... Армяне ... дали Западу купол и сыграли решающую роль в возникновении готики... Факты свидетельствуют о влиянии армянской архитектуры на многие старинные сооружения некоторых городов Италии, Франции, Германии и Ирландии" (40-41)... "Только три народа в России были имперскими: русские, немцы и армяне. Они творили культуру России" (46)... "Армянские войны сражались под знаменами Александра Невского. Армяне помогли славянским племенам в битве против половцев в 1309 году, в Грюнвальдском (1410 г.) и Варненском (1440 г.) сражениях. Они внесли решающий вклад в освобождение Казани от власти Золотой Орды в 1552 году" (48)... "...сотрудники Института русского языка совстовались с С. Кочаряном, как правильно произносить то или иное слово" (51)...

Армянами, оказывается, были царь Болгарии Самуил, основатель Румынского государства Михай Храбрый, султан Ливана Таут-Паша, султан Египта Селадин, первый телохранитель императора Наполеона Рустам (57), главнокомандующий византийской армии Нарсес (478-468), Иоахим Мюрат (64) и Нефертити (136)... Тонущего Брежнева спас армянин... Комсомольский билет А. Матросову передал армянин (150)... Ф. Рабле в пяти местах "Гаргантюа и Пантагрюэля" говорит об Армении (159)... Не забыл автор и о самом удивительном из подвигов Камо – о гениальной симуляции, которая ввела в заблуждение даже опытных берлинских психиатров (171)... Послесловие же кончается изречением – "Такие книги необходимы как воздух" (174)...

Цитаты, приведенные без комментариев, должны всем ясно показать, что в книжке нет ничего привлекательного с научной точки зрения. Автор, как видно, переполненный через край "патриотизмом", предполагал, очевидно, создать книжку для занимательного чтения справочного типа. На деле же

принимать ее всерьез невозможно и даже не стоило бы удостаивать ее внимания. Но дело в том, что для придумывания всего изложенного в книге фантазии одного лишь автора явно не хватило бы. Совершенно ясно, что она возникла на питательной почве, созданной рассмотренным выше буклетом и подобной ему тенденциозной литературой, которые, возможно, и убедили пассивного читателя. Названная книжка, надо думать, станет настоящей находкой для остряков-журналистов, однако считаем, что наше внимание не должно притуплять даже такие курьезные случаи.

Февраль-апрель, 1997 г.

* * *

Призывать к заострению внимания, кроме вышеизложенного следует еще и потому, что проживающая в Джавахети часть этого "удивительного народа" не довольствуется своей "страной чудес" и намеревается овладеть чужими землями. В этом нас еще раз убедила организованная в 1997 году экспедиция в Джавахети, расходы по проведению которой были взяты на себя фондом "Открытое общество – Грузия".

С XIX века удаление или уничтожение грузинских надписей в Джавахети стало явлением частым. В 1933 году Нико Бердзенишвили "с радостью" сообщили в селе Сатхе, что "зачистили" грузинскую надпись. В его дневнике описано много подобных примеров. Процесс этот продолжается и по сей день: в 1971 году в селе Агана Ахалкалакского района, на южной стене, построенной в 1906 году армянской церкви пока еще существовал камень с грузинской надписью асомтаврули, в которой упоминался Бабили Аканели (Аканский). Начертание букв "б", "е" и "л" свидетельствовала о почетном возрасте надписи. Камень в свое время был встроен вверх дном, сейчас же надпись стерта, даже следов не осталось... Группа местного населения воспрепятствовала нашей попытке войти в церковь, не разрешила даже сделать фотоснимки, мол, это – армянская церковь, нужно разрешение из Ахалкалаки, вы же хотите посеять вражду между грузинами и армянами... Не смогли мы проникнуть в древние грузинские церкви Дадеш и Аластани – будто потерялись ключи от замков. Через щели нам удалось рассмотреть, что внутренние помещения церквей заполнены строительным мусором и рухлядью.

Кроме того, что строят новые купольные церкви, в старые грузинские церкви помещают иконы собственного изготовления: с изображением купающихся, полуобнаженных женщин (видно, уподобили ангелам), отца всевышнего на руках с младенцем Христом (?)... Сюда же заносят армянские псалтыри, плакаты, отмечают праздники. И все эти мероприятия осуществляются значительно целенаправленнее и планомернее, чем раньше. Заметны и более тревожные новшества: если раньше армянские церкви строили рядом с грузинскими, или же в отдалении, сейчас для этих целей выбирают руины монастырей внушительных размеров, с сохранившимися оградами и там возводят новые безликие строения. Возле села Бежано Ахалкалакского района,

у истоков родников есть место, известное как одна из резиденций грузинских царей. Именно находящемуся тут Давиду Строителю было доложено аписскими князьями о передаче г. Апи.⁶² Здесь же, на горе, остатки бывшего монастыря, обнесенного оградой. На том месте, где ранее располагался алтарь, возведено абсидное строение без окон, пока полностью еще не завершено. Старые плиты и камни обтесаны заново, а старые грузинские орнаментированные камни бессистемно заложены во внутренней кладке.

Что это явление не случайное, видно из другого примера: к югу от дороги, ведущей из Самсари в Гртила (сейчас называют "Ихтила"), расположен монастырский комплекс, который называют "Ванк" (старое грузинское название – "Мегвреки"). Остатки местной грузинской церкви по своей инициативе раскопал выпускник физико-математического факультета Еревана, житель Гртила Кимик Самвелян. Победитель карабахской войны уже перебрал старые камни и подготовил их. В Гртила население уже занято сбором средств для постройки собственной молельни на руинах грузинской церкви. Такие же планы у населения по отношению к выстроенной в горах еще одной церкви.

У селения Орджа Ахалкалакского района, на краю каньона, расположена Гриала (называют "Кириа"). Это прекрасное селище – с церковью, с поднимающейся из ущелья тропой, с защитной крепостью, улочками, подземными тайниками – одно из замечательных мест Джавахети. На его территории устроено 6 камнерезных производств. В настоящее время они бездействуют, однако старые камни использованы уже в достаточном количестве...

Когда мы постарались объяснить местной молодежи, что существует управление по охране памятников старины, что неприкосновенность исторических памятников охраняется законом, что действия их противозаконны, они были весьма удивлены и в ответ мы слышали – "Джавахк, это же армянская земля!.." Это они слышат дома, этому их учат в школе. В противовес всему этому в руках у нас лишь закон, который здесь не действует. Во всяком случае в Джавахети по этому закону никого пока не привлекали к ответственности. По всему видно, что потомки переселенных в XIX веке из Эрзерума армян не только завладевают джавахетской землей, но и стараются искоренить все грузинские древности.

Ясно, что беспомощное меньшинство (10 %) грузинского населения не в состоянии воспрепятствовать им в этом, ибо оно и так притесняется армянским большинством. Многие из грузин, поселившихся в домах, приобретенных на средства фонда Мераба Костава, из-за создавшихся вокруг них невыносимых условий вынуждены были продать дома и вернуться назад... Переселенцев из Аджарии грабят, виновники же остаются безнаказанными, так же, как остались безнаказанными после того, как обворовали нашу экспедицию – полиция не смогла напасть на их след... В настоящее время среди населения собирают подписи за объявление Ахалкалаки центром губернии.

⁶² Бердзенишвили Д. К. Очерки по исторической географии Грузии. Земо Картли – Тори, Джавахети... стр. 102.

Примечателен также плакат расположенной в Ахалкалаки российской военной части шириной около 15 и высотой около 3 метров, выставленный у входа в казармы, на трассе. Начинается он с призыва: "Владей этой землей без опаски... российская армия тебя защитит..." Тут же и портрет автора этих слов. Интересно, кто это вспомнил генерала Паскевича, объявленного реакционером большевиками? Ясно, что тот, кому этот призыв на руку. Он прямо подстрекает и подбадривает населяющих Джавахети армян.

Ясно и то, что российская империя в 1830 году наряду со многими местами Кавказа и в Джавахети заложила мину замедленного действия, подвластную дистанционному управлению. Посол же Армении в Грузии убежденно повторяет: "Джавахетский вопрос – это сугубо внутреннее дело Грузии."

Сентябрь, 1997 г.

ՋԱՎԱԽԵԹԻԻ ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԸ

(Ա մ փ ո փ ա գ ի ր)

ՅԿԻՐՅԵՅԵՅԻ

ՆՈՅՆՈՐՈՍԻՅՅՆ

ԳԵՎԻ ԲԵՐՉԵՆԻՇՎԻԼԻ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, Վրաստանի
գիտությունների ակադեմիայի Իվ.Ջավախիշվիլու անվան
պատմության եւ ազգագրության ինստիտուտի պատմական
աշխարհագրության բաժնի առաջատար գիտնական-աշխատակից

1992 թվականին Երեւանում „Հայկական պատմական բնակավայրեր.. հաղորդաշարով հայերեն, ռուսերեն եւ անգլերեն լեզուներով լույս տեսավ „Ախալքալաք.. բուկլետ-գրքույկը: Անսագրում տպագրված ակնարկը իրենից ներկայացնում է այդ հրատարակության պատասխանը: Բուկլետի նպատակը պետք է լիներ ընթերցողին ծանոթացնել Ջավախեթի այդ հնագույն քաղաքին, նրա պատմությանը, ճարտարապետական հուշարձաններին եւ մինչ օրս այնտեղ տեղի ունեցող իրադարձություններին: Դժբախտաբար, ստեղծվեց միտումնավոր կերպով գրված, փաստական սխալներով հագեցած հակիրճ տեքստ 12 լուսանկար եւ եկեղեցու մի նախագծի գծագրով հանդերձ: Չտեղված է նաեւ „Մեծ Հայաստանի.. քարտեզը, որի 1/10 մասը զբաղեցնում է այսօրվա Հայաստանը: Տրված է նաեւ ապագայում հրատարակվելիք „Հայկական պատմական բնակավայրերի.. թվարկումը: Դրա 45 վայրերից 30-ը Վրաստանի տարածքում է (10-ը՝ Զվեմո Քարթլիի շրջանում, 13-ը՝ Ջավախեթում, 7-ը՝ Սամցխեում), մյուսները՝ Ադրբեջանում:

Հեղինակը ոչ մի խոսք չի ասում այն մասին, որ Ախալքալաքին գտնվում է Վրաստանում, մասնավորապես, նրա մի անկյունում՝ Ջավախեթում, որը հնագույն ժամանակներից մտնում էր Քարթլիի թագավորության (Արեւելյան Վրաստան) կազմում եւ բնակիչներն էլ վրացիներ էին: Ախալքալաքին տեղաբաշխված է գետի ափին, որի անունը „Քառասուն աղբյուր.. է: Իրականում նման հիդրոնիմ գոյություն չունի, այն թարգմանված է ուշ ժամանակի թուրքական անվանումից՝ „Ղիրխ-Բուլախի.. (հին վրացական աղբյուրների համաձայն գետը կոչվում էր Ախալքալաքիսոդալի): Բուկլետի հեղինակը ուշ ժամանակվա թուրքական անվանումը թարգմանելով փորձում է հիդրոնիմի հայկական տարբերակը ներկայացնել որպես հին երեւույթ:

Հեղինակի կարծիքով, XIX դարի հայկական եկեղեցում տեղադրված խաչքարը IX-X դարերի է, որը այն բանի վկայությունն է, որ այն ժամանակվա Ախալքալաքիում բնակվում էին հայեր: Հատկանշական է այն, որ տարիներ շարունակ Ախալքալաքիի հուշարձանները պեղող եւ ուսումնասիրող վրաց արվեստի պատմաբաններն ու հնագետները այդ խաչքարը թվագրում են ավելի ուշ ժամանակների:

Ախալքալաքիում նախկին քաղաքի տարածքում հնագետները պեղումների ժամանակ հայտնաբերեցին էնեոլիթի եւ վաղ բրոնզե դարաշրջանի բնակավայրեր: Այս ժամանակահատվածում Կովկասում հայեր ընդհանրապես չկային: Այդտեղ հայտնաբերվել են նաեւ V-VII դարերի եւ VIII-IX դարերի վրացական հին եկեղեցու հիմքեր ու քիվեր, որը վկայում է այդ վայրի մինչեւ քաղաք դառնալը, երկու գետերի հատման կետում եղել են փոքր ամրոց եւ բնակավայր:

IX-X դարերում Վրաստանում հաստատվեց ավատատիրական մոր քաղաքների հիմնման ժամանակաշրջան: Հենց այդ ժամանակ կառուցվեցին Դմանիսին, Արտանուջին, Ախալցխին, Թելավին, Ատենին, Թրիալեթիի Ախալքալաքին եւ Ջավախեթիի Ախալքալաքին: Վրացական աղբյուրների համաձայն, վերջինիս պարիսպի շինարարությունը Վրաստանի թագավոր Բագրատ Չորրորդը սկսել է XI դարում: Եսայիկին քաղաքի պարիսպի գավթում փորագրված են հին վրացական գրեր, հիշատակվում է թագավորի մոր՝ Մարիամի անունը:

Ինչպես վկայում են վերոհիշյալ փաստերը, ուշ ժամանակների թե՛ վրացական եւ թե՛ օտար աղբյուրները մատնանշում են, որ իր ողջ պատմության ընթացքում Ջավախեթիի Ախալքալաքին վրացական բնակավայր էր Վրաստանի տարածքում: Իսկ եթե այնտեղ եղել է հայ բնակչություն, ապա այնքան քիչ ու աննշան է եղել, որ աննկատ է մնացել միջին դարերի պատմաբանների, այդ թվում նաեւ հայ Մաթեոս Ուռհայեցու (XII դար) եւ Վարդանի (XIII դար) կողմից:

XVI դարի երկրորդ կեսին Ախալքալաքին զավթեցին օսմանցիները, իսկ 1829 թվականին այն անցավ ռուսների տիրապետության տակ: Ռուս իշխանությունների կողմից հալածվող հին վրացական մահմեդականացված բնակչությունը ստիպված տեղահան եղավ եւ գաղթեց օսմանական Թուրքիա: Իշխանությունը Վրաստանի մյուս անկյուններում բնակվող վրացիներին թույլ չտվեց բնակվելու ազատված տարածքներում: Դրա փոխարեն, Ախալքալաքիում (եւ ընդհանրապես ողջ Ջավախեթիում) բնակեցրին Թուրքիայից գաղթած մեծ թվով հայերի: Դրանից հետո այստեղ բնակչության մեծամասնությունը կազմեցին հայեր: Իսկ բուկլետի հեղինակը պնդում է, որ միշտ այսպես է եղել:

Պատմական բնակավայրերի եւ տեղի բնակչության մեծամասնության մասին վեճերում որոշիչ նշանակություն ունի բնակավայրի անվանումը: Ախալքալաքին այնպիսի վրացական մաքուր անվանում է, ինչպես Սամշվիլդեն, Սամղերեթին, Սաթխեն, Ախալցխին, Սյավիլիսին, Ծղալքբիլան, Ծինուբանին եւ այլն, որտեղ հետագայում հրատարակվող բուկլետների հեղինակները մտադիր են գտնել հայկական պատմական բնակավայրեր: Որոշ հայ գիտնականներ, առանց վկայագրությունների, վրացական շատ տեղանուններ դարձնում են հայկական:

Հայտնի է, որ ճակատագրի քերուճով հայերը գաղթել եւ բնակություն են հաստատել մոտ եւ հեռավոր երկրներում: Այսօր էլ նրանց նշանավոր բնակավայրեր կան Հնդկաստանում, Լիբանանում, Թուրքիայում, Ռուսաստանում, Եվրոպայի եւ Ամերիկայի երկրներում: Այս պայմաններում տարակուսանք է հարուցում Հայաստանին սահմանակից Վրաստանի եւ Ադրբեջանի շրջաններում «Հայկական պատմական բնակավայրերի» որոնումները: Բուլշեիկյան տիրապետության հաստատման հետ միաժամանակ Վրաստանին պատկանող Բորչալուի մարզի հարավային շրջանները առանց պայքարի տրվեցին Հայաստանին: Եվ տրվեցին միայն նրա համար, որ այնտեղ հայեր էին բնակվում: Այնպես, որ նման բուկլետներով նրանց հեղինակները ռուս եւ անգլիացի ընթերցողների շրջանում ստեղծում են հասարակական կարծիք եւ ամենակարեւորը, Վրաստանի այդ բնակավայրերում բնակվող հայերին հավատացնում, որ այդ հողերը հայկական պատմական բնակավայրերի սեփականությունն են:

AKHALKALAKI OF JAVAKHETI

(Abstract)

საქართველოს
ისტორიის ინსტიტუტი

საქართველოს
ისტორიის ინსტიტუტი

DEVI BERDZENISHVILI

Doctor of Historical Sciences,

The Leading Scientist of the Department of Historical Geography,

I. Javakhishvili Institute of History and Ethnography,

Georgian Academy of Sciences

In 1992 a booklet "Akhalkalaki" was published in Armenian, Russian, and English languages in Erevan. This was the second issue printed within the framework of the series "Armenian Historical Settlements". The essay, brought forward to your attention, concerns the above publication.

What a reader would expect from the booklet, is a piece of information about the ancient town of Javakheti, its architectural monuments, and history since ancient times till now. Unfortunately, the edition has resulted in a short, biased text, that comprises 12 photographs, and a plan of a church. A map of the "Great Armenia" is included (Today's Armenia occupies only 1/10 of that territory). A list of the "Armenian historical settlements" to be published is given. 30 ones out of 45 enlisted have always been lying within the boundaries of Georgia (10 – in Kvemo Kartli region, 13 – in Javakheti, 7 – in Samtskhe); others are located in Azerbaijan.

The author does not even mention, that Akhalkalaki is located in Georgia, namely, in one of its regions – Javakheti, which since ancient times had belonged to Kartli Kingdom (East Georgia), and the Georgians have always been living there. According to the booklet, Akhalkalaki lies by the bank of a river mentioned as Karasun Akhbiur ("40 springs" in translation). Actually, such a hydronym does not exist. It is the translation of a Turkish name "Kirkh-Bullakh", given to the river lately (According to the Georgian annals, the name of the river is Akhalkalakistskali). Giving the translation of a later Turkish name, the author intends to pass the Armenian name off as an ancient one.

According to the author, one of the khachkars built in the wall of the local Armenian church of the 19th c. dates back to the 9th-10th cc. On the basis of this consideration he tries to justify existence of an old Armenian settlement in Akhalkalaki in those times. It should be noted that the Georgian historians of art and archaeologists, who have been carrying out excavations of the site, and have studied Akhalkalaki monuments, date the stele to the later period.

Eneolithic and Early Bronze Age settlements were found during excavations of the site of ancient town in Akhalkalaki. There is no evidence of Armenians' existence in the Caucasus in those times. Cross-stelae and cornices of an ancient Georgian church, dating from the 5th-7th and 8th-9th cc. were found in the vicinity, that testifies to the existence of a small fortress and a settlement on a cape where two rivers flow together, before it grew into a town of Akhalkalaki.

In 9th-10th cc. new medieval towns emerged in Georgia like Dmanisi, Artanuji, Akhaltsikhe, Telavi, Ateni, Akhalkalaki of Trialeti, and Akhalkalaki of Javakheti. According to Georgian annals, fortress walls construction of the latter was launched during the reign of King Bagrat the 4th in the 11th c. The Mother Queen Mariami is mentioned in a Georgian asomtavruli graffiti found over the entrance of the fortress.

As already mentioned, according to both Georgian and foreign written sources of the subsequent period, Akhalkalaki of Javakheti has always been the Georgian settlement within the boundaries of Georgia. Armenian population in Akhalkalaki had been so scarce and insignificant, if it existed at all, that the medieval historians, including Armenians Matheos Urhaets (12th c.) and Vardan (13th c.), took no notice of them.

Turks occupied Akhalkalaki in the 2nd half of the 16th c., and in 1829 it passed into the hands of Russia. The native Georgian population, which after more than 300 years of the Turkish occupation had to renounce its religion and to become a Muslim, under the Russian oppression had to abandon own land and fled for Turkey. The local Russian government did not allow Georgians from other regions to settle depopulated areas. Instead, they settled Armenians invited from Turkey in the town of Akhalkalaki and generally in Javakheti. Since then Armenians are in majority there. The author claims as if the same has been the reality for the whole history of the region.

Name of a settlement is of great importance for judging issues of a historical site and its main residents. From this viewpoint, Akhalkalaki is a pure Georgian toponym. The same can be stated concerning Samshvilde, Samgereti, Satkhe, Akhaltsikhe, Skhvilisi, Tskaltbila, Tsinubani, etc. These are the names of Georgian sites, which are enlisted in the publishing plan of the above series – "Armenian Historical Settlements", that means that the Armenian authors are considering them as Armenian sites. It should be noted that certain Armenian scientists consider many Georgian toponyms as Armenian ones without any substantiation.

It is well known that since ancient times, due to historical hardships Armenians had scattered and settled in neighbouring, as well as remote countries. Their large colonies exist in India, Lebanon, Turkey, Russia, countries of Europe and America. Searching for "historical Armenian settlements" necessarily in the adjacent territories of Georgia and Azerbaijan is of extreme concern. As soon as the bolshevik dictatorship was established in Georgia, part of its territories, namely the southern regions of Borchalo area, had been passed to Armenia. The only cause was that the Armenians lived there. The Georgians had to get used to losing their territory without battle. Taking this lesson of the history into consideration, one can state that authors of the booklets like this are creating the certain public opinion among the Russian and English language readers, and do their best to convince the Armenian residents of the Georgian territories of their historical right of ownership of the above regions.

დავი კონსტანტინეს ძე ბერძენიშვილი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საისტორიო გეოგრაფიის განყოფილებაში მთავარი მეცნიერ-თანამშრომელი. *სივლიძე*

მუშაობს საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კონკრეტულ და თეორიულ საკითხებზე.

დაიბადა თბილისში 1934 წელს. დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტი. 1957 წლიდან მუშაობს ისტორიის ინსტიტუტში.

ოთხი ათეული წლის მანძილზე მონაწილეობს ისტორიულ-გეოგრაფიულ ექსპედიციებში. ფეხით აქვს შემოვლილი საქართველოს თითქმის ყველა მხარე.

1965 წელს დაიცვა საკანდიდატო, 1985 წელს კი სადოქტორო დისერტაცია, რომლებშიც შესწავლილი აქვს სამხრეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები.

ღევი ბერძენიშვილი ავტორია 40-მდე სამეცნიერო სტატიისა. გამოქვეყნებული წიგნებიდან აღსანიშნავია:

ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. თბ. 1979.

ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი — თორი, ჯავახეთი. თბ. 1985. ლერჯუმი. თბ. 1983.

გუჯარეთი. თბ. 1987.

БЕРДЗЕНИШВИЛИ ДЭВИ КОНСТАНТИНОВИЧ

Доктор исторических наук, главный научный сотрудник отдела исторической географии Института истории и этнографии им. Ив. Джавахишвили Академии наук Грузии.

Работает над теоретическими и конкретными вопросами исторической географии Грузии.

Родился в 1934 году, в Тбилиси. Закончил исторический факультет Тбилисского государственного университета. С 1957 года работает в Институте истории.

На протяжении четырех десятков лет, в историко-географических экспедициях, он пешком исходил почти все уголки Грузии.

В 1968 году защитил кандидатскую, а в 1985 году — докторскую диссертации, в которых освещены вопросы исторической географии южной Грузии.

Дэви Бердзенишвили является автором около 40 научных статей. Из опубликованных трудов следует отметить:

Очерки по исторической географии Грузии. Нижняя Картли. Тб. 1979.

Очерки по исторической географии Грузии. Земо Картли — Тори, Джавахети. Тб. 1985.

Лечхуми. Тб. 1983.

Гуджарети. Тб. 1987.

პროფესორი
ზინობიძის

ARTANUJI

The scientific-popular journal of young historians

Georgia, Tbilisi, № 7, 1998

გარეკანის პირველ გვერდზე: სამშენებლო წარწერა ახალქალაქიდან,
შესრულებული ქართული ასომთავრულით. ჯერის გეგმის ეკლესია. XII-XIII საუკუნეთა მიჯნა.

გარეკანის ბოლო გვერდზე: ორნამენტური ჯვარი ახალქალაქიდან.
ეკლესია მდ. თავფარავნისწყლის პირას. XII-XIII სს.

აიწყო და დაკაბადონდა ჟურნალ „არტანუჯის“ კომპიუტერულ ცენტრში.

✉ თბილისი, გ. ჩუბინაშვილის ქ. № 50, III სართული, ☎ 96-75-43.

ჟურნალი დააკაბადონეს ლაშა გაღულიამ, ვინ რუბინამ და ილია ხელაიამ.